# KERESZTÉNY MAGVETŐ.

*XXXIII. évf.* *1898. Május—Junius.* *3-ik füzet.*

## A keresztény tanitásmód.[1]

**Reform, nem revolutio.**

„Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek és a Prófétáknak eltörlésökre: nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább hogy azt betöltsem. Máté V. 17."

A reformátorokat minden korszakban azzal vádolták, hogy felforgatni, lerontani, aláásni akarják a létező rendet, tekintettel akár a társadalmi életre, akár a gondolat és hit világára nézve. Pál apostolt mindazok átokkal sujtották, a kik a zsidók között vagy az első keresztény társadalomban magokat igaz hivőknek tartották. Az első századok keresztényeit a hagyományos vallásokhoz ragaszkodó kortársaik hit és törvény nélküli embereknek, valóságos nihilistáknak tekintették. Luthert mint istenkáromlót kizárták az egyházból korának összes tekintélyei és a mi atyáinkat, a modern társadalom megalapitóit 1789-ben anarchistáknak, szentségtelen zavargóknak bélyegezték.

Valóban, minden reform bizonyos változtatást, a létező helyébe valamely uj állapot létrehozását, következőleg részleges rombolást foglal magában. De a reformot a forradalmi lázadástól megkülönbözteti az, hogy a reformátorok azt a mit rosznak vélnek, azért támadják meg, hogy a helyett jobb állapotot teremtsenek. Czéljok nem a létezőnek lerombolása, mert megtartják a multból mindazt, a mi abban jó és alkalmas arra a fejlődésre, a melynek előidézésén mun-

[1] Jean Reville „Paroles d'un libre Croyant" czímü Párisban 1898-ban megjelent beszédeiből F. J. — E beszédet a magunk részéről különös figyelmébe ajánljuk azoknak, a kik a szentháromságot, a Krisztus istenségét s más ezekhez hasonló dogmákat a kereszténységre nézve nélkülözhetetlennek tartják, sőt az ujabb időben némelyek még a protestánsok között is odáig mentek, hogy minket unitáriusokat még protestánsoknak sem akarnak elismerni azért, mivel ezen dogmáknak helyet nem adunk hitrendszerünkben. Fényes bizonysága e beszéd a francziaországi liberalis protestansok gondolkozásmódjának s jól esik látnunk, hogy abban az unitárismus iránya nyer kifejezést. Szerk.

kálnak. Nem csupán az fekszik szivökön, hogy a tévedéseket és visszaéléseket eloszlassák, hanem hogy azokat igazságokkal helyettesitsék és jobb állapotokat teremtsenek, a melyeket nekik józan értelmök és lelkiismeretök kijelentett. Távol attól, hogy csak a tagadásban lelnék kedvöket, a reformátorok teremtő szellemek, alapítók. Nem látni egyeben munkájokban mint tisztán csak annak negativ oldalát, elfogultság és igazságtalanság velök szemben. Éppen igy lehetne vandalismussal vádolni a kertészt, a ki őszszel megnyesi és tavaszszal megtisztitja fáit, hogy azok szebben és dúsabban hajtsanak. A forradalmár jobbra-balra vagdalkozik, a nélkül, hogy a fejét törné azon, hogy mi lesz a megcsonkitott fával. A reformátor lenyesi az elkorhadt ágakat, a száraz vagy roszul nőtt galyakat, hogy a gyümölcs a szedéskor annál szebb és izletesebb legyen. A folytonos reform magának az életnek is törvénye ugy a szellemi mint a természeti világban.

De a vetés, minden bizonnyal megelőzi az aratást. Minden reformnak élő tanui rövid látók, korlátolt elméjü, félénk lelkek, a kik abban eleinte csak a hagyományok által megszentelt eszmék, szokások és rendszabályok megtámadását látják; az alkotó elemeket, azt az uj növényzetet, melyeken a nedvkeringés bő és termékenyitő, csak akkor veszik észre és tudják méltányolni, a mikor gyümölcseit is meghozza. Hogyan lehetne tehát azon csudálkozni, hogy a nagy tömegre nézve, a kik egy megszokott rendszerbe beleélték magokat, a reformátorok eleinte rendbontóknak és felforgatóknak, az az oly veszélyes embereknek tünnek fel, a kiket egy jól rendezett társadalomnak kötelessége elhallgattatni? Itt, mint mindenütt egyebütt a történelem és a lélektan ugyanezt igazolják.

Azok a keresztények, a kik napjainkban a különböző egyházakban az élőszó vagy a sajtó utján abban fáradoznak, hogy a szükséges reformátori munkát akár a theologia, a vallásos gondolkozásmód, akár a társadalmi, erkölcsi vagy egyéni élet mezején folytassák, nem igényelhetik magoknak, hogy kivételt képezzenek az általános törvény alól. Az emberek ezeket hitetleneknek, forradalmároknak tartják, mivel a kereszténység hagyományos felfogását reformálni törekesznek. Ez a dolgok rendjében fekszik. Kizárják őket a magok kebelökből; mint veszélyes emberektől, a kik megmérgezik az erkölcsi élet forrásait, távol tartják magukat s azzal vádolják, hogy az evangeliumnak legnagyobb ellenségei. A szigoru kálvinisták, a kik minket átokkal sujtanak, éppen ugy ki voltak s ki vannak még most

is téve hasonló eljárásnak a római katholikusok részéről; ezeknek szemei előtt ők is vallástalanok, isten-káromlók; s ha az emberiség vallás-történetén visszamegyünk, a hagyományokhoz ragaszkodók részéről mindenütt ezt a vádat találjuk azokkal szemben, a kiknek bátorságuk volt a hagyományokat reformálni és a kik éppen ezzel tartották meg az élő vallást a kereszténység kebelében.

Ne gyötörjük hát magunkat szerfelett ezért a vádért, ha a sor reánk került. Ez ne akadályozzon meg minket kötelességeink teljesitésében és ne ingasson meg lelkiismeretünkhez való hüségünkben. A keresztény lelkiismeret nagy tanubizonyságaival való dicső rokonság, a közösség a mult összes kitagadottjaival, kezdve magán a Jézuson, többet ér nekünk mint egy concilium vagy zsinat helyben hagyása. Egyszersmind azonban tanuljuk meg a keresztény élet mindezen mestereinek példájából, hogy a mi reformátori munkánk csak ugy lesz termékeny és csak ugy jut diadalra, hogy ha nem szoritkozunk pusztán csak a szükséges tagadásra, hanem érvényre juttatjuk azon elveket, a melyekben az bővölködik. Tudjunk nyesni, metszeni, tisztogatni bátran, és egész őszinteséggel, mert ettól függ a kereszténység üdve a modern társadalomban. De mutassuk meg, hogy beszédeinkben és tetteinkben bennök van az uj gyümölcsöket érlelő keresztény elv. Az erkölcsi élet nem tagadásokon, hanem állitásokon nyugszik. Minket, igenis, a positiv hit lelkesit. A birálati eljárás, a mely a valóságban nem egyéb mint a tudományos eljárásnak alkalmazása a történelemre, megismertette velünk a hagyományok tévedéseit, azoknak a tantételeknek hiányosságát vagy ellenmondásait, melyeket oly emberek dolgoztak ki, a kik nem birhattak annyi ismerettel és tapasztalattal, mint a mennyivel mi korunkban a letünt nemzedékek egybehalmozott munkája után rendelkezünk. De minket bizonyára nem ezen tévedéseknek kimutatása vagy ezen képzelődéseknek a szétoszlatása lelkesit a vallás-erkölcsi élet megujitásában; mi reámutatunk azokra a tényekre, a melyek erélyünket, hitünket és reményünket táplálják. A mi minket éltet és cselekvésre bir, fölemel és vigasztal, a mi nekünk jogot ad arra, hogy legyünk, ezek positiv meggyőződések és szilárd elvek és mi ezeket az elveket annál szilárdabbaknak itéljük lenni, mivel azokat kivetkeztettük azokból a régi formákból és elavult rendszerekből, a melyekben egykor elfogadhatók voltak, de a melyeknek ma az értelmi miveltség és a modern ismeret ellent mond.

Megőrizni a multból azt, a minek maradandó becse van, a mi elválhatatlan az emberi természettől, mivel az az emberi tapasztalatnak

a gyümölcse, de kivetkeztetni ezt a szellemi kincset a dogmatikai, bölcselmi vagy szertartásos formákból, a melyekbe hajdan beburkolták; kivetkeztetni azért, hogy az uj idők szükségleteinek és kivánalmainak megfelelő uj formákban érvényesüljön — ebben áll szerintünk az igazi reformátori tanitásmód; mivel csupán csak ez akadályozhatja meg, hogy a kegyesség ne fajuljon formasággá, a vallásos gondolat ne jusson a scholasticismus utvesztőjére, az erkölcsi élet ne legyen nyegleséggé. Ezt a valódi keresztény tanitásmódot gyakorolta maga Jézus is s foglalta össze oly bámulatra méltóan ezen szavakban: „*Nem eltörölni, hanem betölteni jöttem*".

Bizonyára senki sem fogja ma Jézust azzal vádolni, hogy pusztán csak tagadott s munkája rombolás volt. Bármiként itéljük is meg tanításait, mindenkinek el kell ismernie, hogy ő alapította meg az erkölcsi élet leghatalmasabb és legtermékenyítőbb elvét, a mely mind e mai napig befolyást gyakorol az emberiségre. Mégis mint istenkáromlót keresztre feszitették, mivel a templomot, azaz: nemzetének hagyományos szent bárkáját le akarta rontani. Pedig Jézus nem volt forradalmár, a ki felforgatja és lerombolja a meglevő intézményeket mielőtt tisztában lenne azzal, hogy mit állít helyökbe, nem, Jézus a legnagyobb reformátor volt, mert a judaismusból, a mit korának zsidó hagyománya ápolt, kivonta a jót, az isteni részt, a halhatatlan elvet és a nélkül, hogy a mózesi törvényt eltörölte volna, a nélkül, hogy a czeremoniás szertartások, a szent gyakorlatok, a scholastikus tanok leplét, mely alatt a próféták és zsoltárírók szellemies hite elfolylódott, széttépte volna, ezt a hitet kiszabaditotta nyügeiből, abba saját lelkiismeretéből életet lehelt, azt a legnagyobb hatalommá emelte, a mikor nem csak saját népének, hanem az egész emberiségnek azt mondotta: ime az ujjászületés hatalma, ime az üdv. Jézus nem törölte el a törvényt és a prófétákat, hanem betöltötte. Megvalósitotta, a mit ez a hagyomány csirájában magában foglalt, érvényre juttatta azt, a mi abban szép volt, a mi annak valódi becset adott és mint haszontalan dolgot mellőzte, a minek csak időszerinti, viszonylagos becse volt. Az irástudók és farizeusok istenkáromlással vádolták, a sadduceusok gyalázatos halálra adták; az emberiség felismerve őt, mint megváltóját dicsőitette.

Senki sem vette oly kevéssé igénybe a tudósok dialecticáját, vagy a racionalisták szemlélődését mint Jézus. Az a reform, a melylyel Jézus a judaismusból a legegyszerübb és legegyetemiesebb vallást tette az emberiség közkincsévé, nem bonyodalmas okoskodások-

ból vagy hosszadalmas történeti vizsgálódásokból indul ki. Önként fakad az saját lényének mélyéből; benső szemlélődés, ihlet az, a mely a mult vallásos formáival szemben a gyermeki viszonyt ragadja meg az égi atya és a teremtmények között, kik életöket ezen Atyának köszönik és csak Benne találhatják meg üdvöket. Mind amellett azonban, hogy Jézusnak ez a munkája az ihletés gyümölcse volt inkább, mint a syllogismusok egy sorozata, azért nem kevésbé megvalósitotta mindazokat a feltételeket, a melyek egy reformra nézve szükségesek és a mikor az ember elemezni kezdi, a mikor számot akarunk adni magunknak tanitásainak természetéről és tartalmáról, azokban a valódi reformatori módszernek legragyogóbb alkalmazását megtaláljuk.

Egy-két példa, mert a kérdésnek teljes elemzése nagyon messze vezetne, elégséges lesz, hogy erről meggyőzzenek. Az ó-szövetség egy bonyodalmas szertartási törvényt foglalt magában; a mózesi törvénykönyvekben a legapróbb részletekig szabályozva voltak mindazok az anyagi áldozattételek, a melyeket a hiveknek a magok büneikből való megtisztulásáért a jeruzsálemi templomban végre kell hajtaniok. Ezen szertartásos isteni tisztelet eredete messze visszanyult egy régi korba, a mikor az izraeliták szintugy, mint a hajdankor más népei azt hitték, hogy magokat kedvessé teszik istenök előtt, ha neki áldozatokat mutatnak be a föld első zsengéjéből, ételekből, italokból, megölt állatokból stb., mint a hogy a földi hatalmasságoknak is ily módon a kegyét meg lehet nyerni. Jézus korában ezek az anyagi áldozatok valószinüleg már nem feleltek meg az Örökkévalóról való szellemi felfogásnak, a mely a zsidó öntudatban kifejlődött volt. Mindazonáltal még is gyakoroltattak a hagyomány tekintélye iránti tiszteletből, mivel ez a szertartás kiegészitő részét tette a szent könyvnek, a melyet az Isten kijelentésének tartottak és semmi sem oly szivós természetü, mint a szertartások iránti megszokás. A Jézus evangeliumában ezeknek a szertartásoknak már nincs semmi szerepe. Az égi Atya nem kiván étel- meg ital-áldozatokat. Mind az által Jézus azokat kifejezetten egy szóval sem törli el, csak hallgatással mellőzi s minden alkalmat megragad arra, hogy tanitványait intse, hogy nem külső és anyagi áldozatok által lesznek ők Istennek igaz imádói, hanem ha akaratját teljesitik. Ezzel a jeruzsálemi templomi áldozatok tulajdonképpen el lettek itélve. De ugyanakkor a mikor Jézus ily módon mint haszontalan, erkölcsi és vallási érték nélküli dolgokat mellőzi a szertartásos czeremoniákat, magának

az áldozatnak elvét fenntartja, sőt evangeliuma központjává teszi, s példája által szintugy beszéde által megmutatja, hogy a valódi kegyesség folytonos áldozattételben áll, a mely által az ember magát Istennek szenteli, hogy az erkölcsi élet maga is abban gyökerezik, hogy a mi önző hajlamainkat szüntelen alávessük az égi Atya akaratának, azaz: az erkölcsi törvénynek, a kötelességnek, a mely isteni parancsolat és arra tanitja tanitványait, hogy az ember nagysága éppen a maga önfeláldozásban éri el tetőpontját, a midőn a külső áldozatok helyett önmagát szenteli az örökkévaló szolgálatára embertársai, testvérei irányában. *A ki köztetek nagy akar lenni, legyen a ti szolgátok és valaki köztetek első akar lenni, legyen szolgátok. Mint az embernek fia nem jött, hogy szolgáljanak neki, hanem hogy ő szolgáljon és adja az ő életét váltságul sokakért.*

A miként eljárt Jézus az áldozatokra nézve, hasonlóképpen járt el azokat az áhitatossági gyakorlatokat és aprólékos szertartásokat illetőleg is, a melyeket kora farizeussai a vallási és erkölcsi élet legszentebb kötelességeinek tartottak. Ezen farizeusi áhitatoskodások természete sokkal ismeretesebb, minthogy szükséges lenne ismételten leirni. Azt is tudjuk, hogy minő erélylyel kelt ki Jézus a farizeusok külső kegyessége ellen, szembe állitván ezzel a teljesen szellemi benső vallásosságot, a melyet nem törvényes formaságokkal, hanem az Isten és felebarátaink iránti szeretettől áthatott erkölcsi élettel lehet ápolni. De a mikor igy megtisztitotta a próféták által tanitott szellemi hitet azoktól a gépies formaságoktól, a melyekre azt a rabbik felhasználták, nem felejtkezett meg a kezdetleges vallásos ihletről, a mely ezeket az áhitatossági gyakorlatokat létre hozta, de általok később meg is fojtatott. Ha a mirhából és köményből való tized nevetséges tulhajtása azon elvnek, hogy mindenkinek hozzá kell járulnia a közterhek hordozásához és ha ennek a kicsinyes gyakorlatnak tulajdonitott fontosság mellett a hivek már-már el kezdették feledni a törvény lényeges parancsait, a melyeknek nem a külső formaságokkal, hanem a tiszta és igaz élettel lehet eleget tenni, Jézus nem habozott elismerni, hogy a császárnak meg kell adni, a mi a császáré és magát a köznek szolgálatára szentelte. Ha a szeretet munkáinak tüntetéssel és sipolással való gyakorlásának, ha a meghatározott időben és órában gépiesen végzett alamizsnálkodásnak a legkisebb vallási becset sem tulajdonitott, mivel inkább hiuságból mint a sziv jóságából származnak és pusztán szokásból való gyakorlásuk kiszárasztja az emberi természeten alapuló hit-

buzgóság éltető forrásait, ezzel sem a szeretetet, sem az alamizsnálkodást nem kárhoztatta, csak egyházilag szabályozásokat kifogásolta. A mester, a ki megörökitette az özvegy asszony kegyességet és a ki a gazdag ifjunak azt mondotta, hogy ifjusága sem ér semmit, ha nem tud lemondani minden vagyonáról, hogy azt a közjóllétre áldozza, bizonyára a szeretetet a legfőbb erényül kivánta becsepegtetni tanitványai szivébe is. S a mikor ez isteni erényt kivetkeztette azokból a hagyományos formaságokból, a melyek alatt kortársai azt gyakorolták, ezzel azt még nagyobbá tette. És a mi az imádságot illeti. Ugyan ki imádkozott bensőbben mint ő? Ki tanitotta világosabban mint ő, hogy az imádság, a magába-szállás, az elmélkedés, mely által minden életnek és erélynek örök forrásába elmerülünk, legfőbb feltétele az erkölcsi ihletnek, a kegyességnek és az Istennel való közösségnek? Avagy nem azért kárhoztatta-e azt az üres fecsegést, a kiszabott imáknak meghatározott órák szerinti bőbeszédü lemorzsolázát, a miben kortársai kegyességeiket fitogtatták, mert ő az imát a lélek legnemesebb hajtásának tartotta?! És ha a hagyományokhoz ragaszkodókat megbotránkoztatta szertartásaik, üres formaságaik iránt tanusitott közönyével, nem de nem a törvényt és prófétákat töltötte-e be mikor az irott szertartási rendszabályokba viszont azt a szellemet lehelte bele, a melyből egykor származtak, oly módon, hogy a mi a törvényben jó és szent volt, mindezt az isteni szellemnek egy uj keresztségében részesitve ujjászülte, megelevenitette.

A mit Jézus cselekedett korának hagyományait illetőleg, ugyanazt kell cselekedniök tanitványainak is megszünés nélkül a maguk korának hagyományait illetőleg. Ezt tartotta ő szemei előtt, mikor eltávozásakor azt mondotta tanitványainak, hogy az igazságnak lelkét hagyja nekik, hogy őket vezérelje és megoltalmazza. A kereszténység egész története ennek a kötelezettségnek a kimutatására és megerősitésére szolgál, mert daczára minden gyarlóságnak és gyengeségnek, daczára minden elvi ingadozásnak, az önzés gonosz hatalmával való minden megalkuvásnak a keresztény gondolat és hit története nem egyéb mint a folytonos reformoknak egy lassu sora, a melyek által a keresztény lelkiismeret magát kiszabaditani törekedett az egyház uralma, a dogmák szolgálata, a szertartások formasága, a világias megvesztegetés alól, hogy ismét a magáévá tegye az erkölcsi életnek azt az elvét, a melyet a nagy mester az emberi léleknek kijelentett és hogy megujuljon prófétáinak és Krisztussának vallásos hitében.

De ezt a megujhodást, a mely a mult kegyeslelkü nagyjaival való hitközösségből származik, a kikben az élet örök elve a legtisztább kifejezést nyert — ezt a megujhódást sem kell a betüre szoritni, sem egy ujabb farizeusi módon értelmezni, mint ha az abból állana, hogy szolgailag utánozzuk mindazt, a mit Istennek ama nagy tanubizonyságai mondottak és cselekedtek. Ezeknek szellemét, erkölcsi elvét, lelkét kell elsajátitanunk, s nem kell beszédeik egyes szavaihoz, sem felfogásuk formáihoz ragaszkodnunk. Mert bármily nagyok lettek legyenek is ők, bármennyire emberfeletti lényeknek tünjenek is fel előttünk az ókor prófétái, sőt maga a Krisztus is, éppen ugy mint mások, ők sem tudták kivonni magokat a létező viszonyok, koruknak gondolkozás módja és társadalmi helyzete alól. És bármily szépek legyenek is beszédeik, bármily fönségesek fogalmaik, a nyelv melyen beszéltek, többé nem létezik s fogalmaik kifejezésére oly dialectikai formákat és oly képeket voltak kénytelenek használni, a melyek a mieinktől különbözők.

Nincs ebben az állitásban, legyetek meggyőződve, sem istenkáromlás, sem kegyetlenség. Egyszerü és őszinte elismerése az egy nyilvánvaló igazságnak, a melyet senki sem tagadhat meg, ellenkezőleg a keresztények között sokan a legnagyobb tisztelettel meghajolnak előtte. Például, kétséget nem szenved, hogy Jézus az evangeliumi történetekben mindenütt azzal a félfogással beszél a világról, mint a minő felfogása arról korának volt. A föld ránézve a világegyetem központja, az ég a föld feletti hely; mikor a tanitványok Krisztusnak az ő atyjához való visszatérését leirják, a menybe viszik. De ma nincs egy keresztény is, még a legkonservativabbak között is, a ki ezt a felfogást ossza a világról. Egy vagy más forma alatt, akarva nem akarva mindenki megkülönbözteti a szellemet a betűtől, az elvet annak idő szerinti, tökéletlen kifejezésétől. Más részről, nem kevésbé bizonyos az is, hogy a Krisztus sem beszélhetett másképpen, mert feltéve, hogy a nehézkedés törvényét és a világegyetemnek az ujkori csillagászat által velünk megismertetett megmérhetetlenségét már ő is ismerte volna, akkor is lehetetlen lett volna hallgatóinak azoknak alapján beszélni. Azok semmit meg nem értettek volna beszédeiből. Valóban senki sem beszélhet másként mint korának nyelvén és gondolatait mindenki csak ahoz a civilisatiohoz alkalmazottan fejezheti ki, a melyben él.

Hasonló észrevételeket lehet tenni sok más felfogásra, a melyek az evangeliumban Jézusnak tulajdonittatnak s a melyeknek hitelességében a legkevésbé sem lehet kételkednünk. Igy Jézus is beszél

a gonosz szellemekről, az ördögökről s nem csak bizonyos bünöket, hanem számos gyöngeséget, betegséget, ideg vagy agybántalmat ezek befolyásának tulajdonit s a szerencsétlen szenvedőket ördögüzéssel gyógyitja. Ma egy józaneszü ember sem fogadja el ezt a tant; az ördögüzés formaságai, a melyeket a katholikus egyház a maga szertartásainak fegyvertárában még tartogat, ügyesen mellőztetnek, és én nem hiszem, hogy a biblia betü szerénti ihletéséhez legmakacsabban ragaszkodó embernek is eszibe jutna, hogy hasonló gyengeségekben szenvedő rokonát, az ördögök kiüzése által igyekeznék gyógyittatni.

Hasonlóan áll a dolog az evangelium mindazon helyeire nézve, a melyek a világnak közellevő végére s Krisztusnak közvetlen visszatérésére vonatkoznak. Ezek a tanok általában feledésbe mentek s még azok is, a kik azokban az egykoru eseményekben, a melyek a bibliában ugy vannak jelezve, mint előhirnökei a messiási nagy forradalomnak, valamely homályos vonatkozást tartanak fenn magoknak ezeket a tanokat illetőleg, kénytelenek a bibliai szövegeket a legkülönösebb módon minden történeti értelmökből kiforgatni. A leghatározottabb hagyományosok sem kerülhetik ki, hogy a mult tantételeit és hitfelfogását, még ha azok a tantételek a Krisztus által is el lettek fogadva, a magok koruknak megfelelőleg átalakitsák. Valamint Jézus, hogy kortársaival magát megértesse, tanitásait azok gondolkozásmódjához és miveltségéhez alkalmazta, hasonlóképpen tanitványai azokat minden időben saját gondolat világukhoz alkalmazták s kivetkeztetve az időhez és helyhez kötött formákból, ugyancsak időszerű, de az ők értelmöknek s kifejlett ismeretkörüknek megfelelő uj formákba öltöztették és igy terjesztették. Ez ellen lehet szót emelni, de az a dolgon semmit sem változtat. Mert ez az ember értelmi tehetségének tulajdonságából származik. Következőleg, a ki nektek változás alá nem eső hagyományról beszél, önmagát vagy titeket csal meg. Még akkor is, a mikor ezen hagyománynak betüje érintetlen marad, az egymás után következő nemzedékek annak más értelmet adnak, megfelelőt annak a változásnak, a melyen keresztülmentek.

A mikor a keresztény ujkori haladó párt ennél fogva szükségét látja a keresztény hagyomány reformálásának, ezzel nem követ valamely szörnyü bünt. Józan értelmét és lelkiismeretét követve ugyanazt cselekszi, a mit más keresztények is többé kevésbé megtettek, mert a legkonservativebb keresztények közül sem tart ma senki olyan hagyományt, a mely elődei, igen gyakran saját maga által, a nélkül

hogy tudná is, reformálva ne lenne. A hagyománynak az értelem tiszteletben tartásával, a lelkiismeret iránti hüséggel, az evangelium elvéhez való ragaszkodással reformálása, ebben áll a valódi keresztény tanitásmód, ezt gyakorolta, a mint láttuk, Jézus maga is, ily módon kell nem eltörölni, hanem betölteni a hagyományt, megtartva belőle az éltető szellemet, s megtestesitve azt korunknak és civilisationknak megfelelő uj szervezetben.

Nos, az evangeliumi tanitásoknak ezt a szellemét, mi a kereszténység haladó pártja, kik ezért lelkesedünk, bizonyára sértetlenül megtartjuk s czélunk nem más, minthogy annak oly kifejezést adjunk, a mely alkalmasabbá teszi a hagyományos kifejezésnél a modern lélekre hatást gyakorolni.

Mi nem hiszünk többé a szentháromságban. Ez igaz. S valóban könyü lenne kimutatnunk a trinitariusoknak, hogy a szentháromságról szóló, keresztények mondott hagyományuk Jézus tanitásaiban nem található fel s közelebb áll az új platon-féle bölcselethez mint a hegyi beszédhez. De ha nem fogadhatjuk is el a trinitáriusok nézletét, hiszünk az evangelium élő Istenében, kinek egyetemes munkássága vagy a gondviselés mindenütt nyilvánul, mint mindig jelenlevő elv a természet rendjében és mint legfőbb törvény az erkölcsi világban ; hiszünk az égi Atyában az evangeliumi hit egész alázatosságával és bizalmával, az az hiszszük, hogy mi Istennek gyermekei vagyunk, mely viszonynál fogva üdvre, tökéletességre, Istennel való erkölcsi egyesülésre vagyunk hivatva; hisszük, hogy Istennek atyai indulata kiterjed s világot vet a bün által megbélyegzett és lesülyedt lelkiismeret éjszakájába is, és az elesettet is a bünbánat által felemeli és kegyelmébe fogadja.

Mi nem hiszünk a csudákban. Ez igaz. De nem is tudjuk megérteni, hogy egy keresztény hogyan tud azokra nagyobb sulyt helyezni, mint maga Jézus helyezett a maga korában, a mikor a csuda ellen még nem lehetett oly erős ellenvetésekkel érvelni, mint a minők azt a mai tudományos világból teljesen kiküszöbölték. A mi kegyességünk nem tudja felfogni, hogy valamely vallásos vagy erkölcsi hasznára legyen egy 19-dik századbeli keresztények az, ha hiszi is Jézusnak az öt kenyérre vonatkozó csudatételét, vagy hogy az ő parancsára fogott hal szájában csudálatos módon csakugyan megtaláltatott a kivánt pénzdarab. De ha nem is hiszünk ezen elavult s használatból kiment antropomorphikus theologiai formákban, de hiszünk teljes lelkünkből Istennek bennünk és körültünk nyilvánuló

munkáiban; hiszünk az ő segedelmében azon törvények szerint, a melyeket az erkölcsi világban megállitott és ebben hiszünk nem csak valamely külső tekintélyért, hanem saját erkölcsi tapasztalatunk alapján, mely minket arra tanitott, hogy az őszinte, buzgó ima, a szivnek és léleknek Istenhez emelkedése magának az isteni gondviselés intézkedéséből kifolyólag kimondhatatlan áldást, valódi szent lelkesedést, erkölcsi erélyt, megjobbulást, vigaszt, hitet és reményt szül.

Mi nem hiszünk a Krisztus hagyományos istenségében, legalább nem inkább, mint egy is azok közül, a kik a szentháromság dogmáját tagadják és a kiket gyakran szintugy exeummunikálnak ellenfeleik ezen istenség nevében, a kinek nem tudnák megmondani, hogy mi jogon cselekszik azt. De elismerjük Istennek kijelentését mindazoknak lelkiismeretében, a kik itt e földön igy imádkoznak: „Mi Atyánk, ki vagy a menyben" és nem ismerünk mást, a kiben ez a kijelentés erkölcsi és vallási szempontból ragyogóbb és teljesebb lett volna, mint Jézusban. De e hitünk is Krisztusban nem valamely theologiai okoskodáson alapszik, nem abból származik, hogy egyik vagy másik apostol, ilyen vagy amolyan doktor e czélból egy tanrendszert dolgozott ki, a melyet reánk akar erőszakolni, bár azon tanrendszernek nincs biztos alapja. Mi hiszünk a Krisztusban s üdvözöljük benne a mestert, erkölcsi és vallásos életünk ihletőjét, mivel tapasztalatból megtanultuk, hogy az emberek fiai között senki más nem hallatott oly lelkesitő, szép és isteni beszédeket. Krisztusnak ezt a nagyságát nem tudjuk magunknak kellően megmagyarázni. Hogyan magyarázhatnók meg magunknak a legnagyobb lelkíismeret eredetét, a melyben Isten maga-magát kijelentette, a mikor egy féreg eredetét sem tudjuk megmagyarázni.

Mi nem hiszünk a helyettes elégtételről szóló, véres áldozaton nyugvó megváltás hagyományos dogmájában, mivel ez a tan, mely nem talál az evangélium szelleméhez s a középkor jogi ismeretei után dolgoztatott ki, megbotránkoztatja lelkiismeretünket szintugy, mint a hogy annak józan értelmünk ellent mond. De ha ezt a hagyományt igy nem is fogadjuk el, ebből nem következik, hogy ne ismernők el azt a nagy igazságot, a melynek ez a hagyomány idő szerinti és tökéletlen kifejezése volt. Mi tudjuk, nem tudós elméletekből, hanem gyakran ismétlődő tapasztalatból, hogy az emberi társadalom élete azon folytonos áldozatokon nyugszik, a melyeket annak a jók, a nemesek, a kötelességeikben kitartók naponként hoznak, elhordozván a gonoszok, az önzők és istentelenek méltatlan üldözését is az igaz-

ságért és szeretetért, megmentvén ez által az emberiséget, a melyet ezek magokra hagyatva, gyorsan végromlásra juttatnának. Mi tudjuk, hogy az Isten akaratának hiv követői önmegtagadása nélkül a gonoszság hatalma soha sem lenne legyőzhető. Mi tisztelettel meghajlunk az áldozat üdvözitő hatalma előtt; s nyiltan hirdetjük, hogy azon áldozatok között, a melyek az emberiség megmentésére hozattak, egy sincs tisztább, szentebb, hatásában nagyobb s példányszerüen ragyogóbb, mint a Golgotha áldozata. Megalázzuk magunkat ezen kereszt lábainál, mely az emberiség egy nagy részére jelvénynyé lett, megalázzuk magunkat az előtt, mint az erkölcsi nagyság legfőbb jelképe előtt, mint az üdv előmozditója előtt azokra nézve, kik az által ihletet nyernek.

Végig mehetnénk hasonló módon az összes hagyományos tanokon. Mindenik tételhez hozzáfüzhetnők azt a hitvallást, a mely minket lelkesit. Mindazt, a mit eretnekségül tulajdonitanak nekünk, mi ugy tekintjük, mint az evangelium lényeges elveinek megvalósitását modern formában, kivetkőztetve a régi formákból, a melyekben elfogadhatatlanok lettek. Lelkiismeretünk által megerősitve, ezen benső bizonyságra támaszkodva, a melyet a legnagyobb keresztények ugy ismertettek meg velünk, mint az erkölcsi és vallási hit legfőbb bizonyitékát, megerősitve Krisztus példája által, ki nem azért jött, hogy eltörölje, hanem hogy betöltse a törvényt és prófétákat, ime ezért vagyunk mi bizonyosak a felől, hogy jó keresztények vagyunk a sekrestyések vagy modern irástudók minden excummunicatiója daczára és teljes bizodalmunk van az iránt, hogy eljő az az idő, mikor ezt az igazságot elismerik mindazok, a kik nem tartoznak „a megkeményedett szivü néphez, melynek nincsenek fülei a hallásra és szemei a látásra“, a mely nép ugyan ma is, mint a Jézus korában a nagyobb rész lehet az egyházban, de nem a kovász az Isten országának tésztájában.

(Francziából.) Ferencz József.

# Szellemünk képviselői a Millenium századában.

## Bevezetés.

### I.

Vessünk s aratunk. Serere non dubites, volt jelmondata szellemünk egyik képviselőjének, ki lankadatlanul vetett, s aratott jóllétet, jó emlékezetet. Vetésre gondoltam e sorokkal, de ha nem is hull mag reá: mindenesetre aratás, legalább is tarlózás lesz a Keresztény Magvető mezején, honnan legtöbb szemes kalászt kaptam, legtöbb adatomat meritem. S még e tarlózás is a Ker. Magvető vetése, a mennyiben idei első füzete lenézte az asztalomról, hogy irom a Millenium százada emlékiratát, s felhí, hogy egy pár mi nagyunkról se feledkezzem meg.

Ugy mint Brassait irtam, több nagyunk vázrajza meg volt már nálam, midőn e felhivásra annyian rohanták meg emlékezetemet, hogy a midőn lajstromba vettem, egész század sorakozott, kiknek fele már csak kedves emlékezet, de a század másik fele még az élet csatamezején áll, kik ha nem is emelkedtek történelmi magaslatra, a mi szükebb iskolánknak tisztességes képviselőiként vehetjük őket. Az a gondolat szált meg, hogy századunk végére hozzuk a millenium százada emlékiratát magunknak külön, rövid életrajzokban, mint egy képmagyarázatokban, egy album számára.

De hogy ne csak projectáljak, hozom a névsort, kikről már vázlatot vettem. A meghaltakat bocsátottam elől. De mert az én koromban az is megtörténhetik, hogy más fejezi be, s hogy a helyreigazitásokra, pótlásokra alkalmat adjunk, kérjünk helyet a Ker. Magvetőben.[1] S miután lapjain többeknek terjedelmes életiratával találkoztunk, miként én hozom körvonalokban, frissitsük fel azok

[1] Csakis örömünket fejezhetjük ki azon, hogy érdemes történelemirónk unitárius jelesek életét szándékszik megrajzolni. És a mennyire becsüljük az épitő történelemirást, épp annyira óhajtjuk, hogy az ő tolla minél több jeles unitárius emlékének festhesse meg a képét. Szerk.

emlékezetét is, állitsuk be Albumunkba, legyenek együtt mindazok, kikre örömmel emlékezünk. Münchenben vagy Párisban láttam, hogy ugyanazt a szobrot egyszerre több oldalról rajzolták: én arról az oldalról veszem fel, a mily benyomást reám gyakoroltak kik előttem éltek, hosszu életutamban tanácsaikra, kalácsaikra hálásan emlékezem. Nem annyiban életrajzokban, hanem pillanatnyi felvételekben, a mint szellemünket, vagy hogy e szó értelmét leszállitsam, gondolkozásunkat érzelmekben, gondolatokban, irásaikban, tetteikben kifejezésre juttatták. Rajzolom egyszersmind e csodás századot, mely szolgaságban született s beteljesedett az a kételkedve fogadott jóslás, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz. Melynek elején unitáriusnak születni, annyi volt, mint mostoha gyermeknek születni s ma már Angliában, Észak-Amerikában tiszteletet szerzünk a magyar névnek. S ha Curtius, nem a rómait értem, hetvenhét, ha Ranke nyolczvannégy éves korában fogott legnagyobb munkájához, háthaegy nyolczvanadik évbe lépőnek sikerül egy kisebb gondolat.

## II.

A midőn szellemünk képviselőinek jelzem, kikről emlékezem, számot vetettem azzal, hogy abba a gyanuba jöhetek, hogy meg akarom tenni nagy embereknek. Pedig szerintem is, a nagy ember, a nagy szellem, az égnek ritka ajándéka, ritka tünemény. Abban az értelemben, hogy a nagy emberek irányitják az időt, a történet folyását. S miután századunkat irom, nekem ugy tetszik, hogy minél messzebb távozik az emberiség ős-talajjától, a szellemóriások mind ritkábbak; s hogy csak a mult századdal hasonlitva, századunk a világtörténelmi nagy alakok termésében nem volt valami bőkezü. A gondviselés nemzetünknek elég jó termést juttatott. Mi nem panaszkodhatunk. Egész évszázadunkat azzal vigasztalva, hogy pótolja a középnagyságok nagyobb tömege.

Emerson az emberi szellem képviselői nehány tipikus alakját leirva, figyelmeztet a nagy emberek hasznára; az Akademia másik kiadványában Ribot a testi és szellemi átöröklés tanára. Mindkettőnek hatását elfogadva, midőn a világtörténelmi, a nemzeti nagy emberek lebegnek előttem, nagy örökséghagyóknak tekintem, kiknek szelleme, érzelmeik, gondolatjaik, eszméik varázsa az utókorra száll. A világtörténelmi nagyok az emberiség civilizatiója, a nemzeti nagyok a nemzeti közélet mezejét termékenyitik. A középnagyságok sáfárkodnak a nekik jutott talentommal, példájokkal bátoritanak. A mi

nagyjainkról legyen elég, ha kis körükben a nemzeti közélet és mivelődés szolgálatában éltek, azt gondolatokban, tettekben kifejezésre juttatták, az utódok lelkére termékenyitőleg hatottak. Ennyiben vettem őket nagyoknak.

És a midőn szellemünk képviselőinek nevezem őket, abba a gyanuba sem kivánnék jőni, mintha magunknak az európai civilisatiotól valamely eltérő szellemet tulajdonitanánk. De minden egyetemesség fenhagy bizonyos tipikus vonásokat. Vagy, hogy magyar történelmi fogalmat használjak, miként nemzetünk családfája hét törzsben inditotta fel derekát, s e törzsek nemekre, a nemzetségek családokra, a családok ágakra, az ágak a szükebb családi körre tagozódtak fel: ugy a civilisatio közös világszellemét az antropologia, a nemzetek, a vallások, felekezetek hagyományai az egyetemesség szellemét még a legmagasabban szárnyaló nyugot-európai civilisatioban is annyira megbontották, hogy individualis, tipikus vonásokról beszélhetünk, de csak oly értelemben, mint a különböző arczok vonásairól. S ebben a leszállitott értelemben ha szellemünk, gondolkodásunk arczulatán bizonyos tipikus vonást hiszünk észrevenni, aligha csalódunk, ha azon nézetnek adunk helyet, hogy vallásunk, neveltetésünk lelki életünken, gondolkodásunkon, szellemünken bizonyos tipikus vonást hagy hátra.

És ha ez a vonás rajtunk nem képzelődés, nem képzelődés azoknál, kik nekünk ezt már régóta tulajdonitják, nem lehet közömbös reánk nézve, hogy előnyünkre szolgál-e vagy nem, mert hogy gondolkodásunkban van bizonyos egység, hiában is tagadnók. Meg volt a multban, meg lesz a jövőben, s az jelen helyzetünkben máskép nem is lehet. Nálunk az egyház és iskola egybe van forrva. Másutt is, mondhatják, de egy felekezetnél sincs annyira, mint nálunk. Egyik a másik nélkül nem volna, nem állhatna, nem maradhatna fenn. S mert vallás és iskola két intézménynek látszik, az egységes szellem sehol sem jut oly kifejezésre, mint nálunk. S hogy az egységesség kifejezésre jusson, egy felekezet sincs ugy reá utalva, mint mi. S nem is juthat sehol, mert csak is mi vagyunk abban a helyzetben, hogy csak is egy iskolánk van, s a felekezet minden fia egy iskolából lép az életbe, egy szellemben nyeri neveltetését. Azt a szellemet viszi az életbe, melyet a vallás a templom szószékéből, a vallás másik missziója a nevelés és oktatás az iskola tanszékéből naponta hirdet egységes alapon. De anélkül, hogy felekezeti ethikát, felekezeti morált ismernénk.

Már királyi táblai cancellista voltam, midőn egy nagyobb társaságba léptem s a korosabb unitárius ifjak fogadtak. Könnyü magoknak, szólt valaki, a mint társaságba lépnek, felemelik hüvelyk ujjukat, s a mennyi berbécs — akkor igy csufoltak — mind oda fut. Akkor hallottam e megjegyzést először, mely ugy látszik, a század elejéről jön le, mikor még az unitarius diák prémes mentét viselt. A hüvelyk ujj felemeléséhez járul a királyhágón tul, kis szarvunk keresése. Hogy ne térjünk ki az előitélet humora elől, adjuk hozzá még a következő ismertető jegyeinket. Ha valaki a korosabbnak előnyt ad, ha egy teremben üléshiány miatt egy állva marad, banketten egy étlen kél fel, fogadásnál utolsónak hagyja magát, hol mindenki rendjeltől ragyog s egynek nincs, ha egy csonkahonvéd mellett annyian elhaladnak, s egy megáll, kettő közül biztosak lehetünk, hogy ha kettő van, egyik unitárius; s hogy egy hatvanas évi jelenettel fejezzem be, abból az időből, mikor Forster osztrák unitárius püspök czimet vett volt fel, egy napon Bécsben nőm háziasszonyunkkal előttem haladnak s én minden kéregetőnél megállok, háziasszonyunk az elsőre azzal fordul vissza: ön látszik, hogy erdélyi, a másodikra: ön protestáns, a harmadikra: ön unitárius.

Mivel iskolánk szelleme nem lehet más, mint embereket nevelni a gyakorlati életnek, vallásnak, nemzetnek, hazának. Ép testben ép lelkeket. Megfékezett vagy fokozott temperamentumu sziveket, gramatikailag és mathematicailag disciplinált fejeket, hármonikus lelkeket. Mely bünbocsánatra, a praedestinatio mentségére nem számit, hanem azzal lép az életbe, hogy valamint a természet, ugy a lelkiismeret megbocsátást nem ismer.

## III.

Szellemünk képviselőire térve, tisztelettel hajlok meg szellemünk képviselői minden kategoriája előtt, de az én ideálom a gondolkozó, a tett embere, a martir. Azok a nagy családok s azok ivadékai, kik a mult század irtó háboruja ellenében a passivitás sánczaiba vonultak s teljes nyolczvan évig minden köztérről leszoritva, türtek, szenvedtek s mire megjött a mire vártak, egyházunkat, iskolánkat reconstruálták. Azok, kik e század elején a közpályák utolsó padjára szoritva, arról a kis térről, mi lábunk alatt maradt, mint gazdák, tisztviselők, patrioták, nevünknek tiszteletet szereztek. Azok a mondhatni névtelen hősök, kik munkával, nélkülözésig vitt takarékossággal gyüjtöttek, hogy mint jóltevők, az utódokat képe-

sitsék, hogy e szellemben nevekedjenek. A tanárok, papok, irók, kik műveikkel, neveikkel reánk fényt hoztak és hoznak.

Ha nem is hasogattuk az egeket, reá mutathatunk, hogy a mult század végén bekövetkezett nemzeti ébredés minden mozzanatához hozzájárult valaki tőlünk. Kazinczi fellépése, Döbrentei erdélyi korszaka, Széchenyi feltünése, a politikai ébredés kora, közülünk is ott talál valakit; a forradalom elől sem tértünk ki, börtönben, bitóban is osztoztunk a nemzettel.

Hogy a szépművészet és irodalomra térjünk, ha nagy szinészeket nem mutathatunk fel, megvált minket Felvinczi György, a magyar szinészet kezdeményezője, ki iskolánkból került ki. Arczképfestőket szolgáltattunk. A költészet terén az első épikus, az első, ki a népies elemet költészetünkbe vitte, közülünk támadott. Észak-Amerika szellemét legelsőnek közülünk vált utazó ismertette a magyar irodalomban. A nyelvészet, földrajz, történetirás, esthetika, bölcsészet, mathesis, természettudomány, nemzetgazdászat, jogtudomány, publicistika majd minden ágában hangzatos neveket, s müépitészeket mutathatunk fel. S ott van egyházi, hitbölcseleti, nevelésügyi iróink bátorító csoportja. Hogy mindezen szakok és fakok képviselői hányadrangu csillagok, mást illet arról beszélni. Tiz irónk a Magy. Tud. Akadémia szinvonaláig emelkedett, igaz, hogy csak háromra olvadtunk. De ez a mi hibánk. Valamint az afféle is, hogy az ötvenes években a Ferenczi—Danielik Magyarirók életrajzi gyüjteménye közülünk e századból csak Berde Áront, Brassait, Farkas Sándort, Krizát, Szabó Annát s e sorok iróját, s a mult századokból csak Dávid Ferenczet, Felvinczi Györgyöt, Pécsi Simont, Szent-Ábrahámit ismeri. Szerénységből a most folyó Magyar Irók sorából is kimaradunk, panaszolja nekem Szinnyei.

A jelen századot véve, nálam az első csoportot azok képezik, kik a mult században születtek, de ebben a században haltak el; a másodikat azok, kik ebben a században születtek s a 48-at az élet mezején érték el; a harmadikat, kik 48 után léptek az élet mezejére, de már férfikort értek, a negyediket a fiatal nemzedék.

Csak a már elköltözötteket véve, a mult században születtek közül csak néhányat nem ismertem, mint P. Horváth Ferenczet, Lázár Istvánt. De Zsuki László sem maradhat el, ki életkoránál fogva szintén lejöhetett volna e századra. Következnek korszerint: Szabó Sámuel, Nagy Lázár, Augustinovics Pál, Koncz János, Gedő József, Koronka József, Pápai István, Daniel Elek, gr. Bethlen

Sámuelné, Rédiger, Tiboldi, Filep József, Gálfi József, Kelemen Benő, Farkas Sándor, Székely Miklós, Iszlay László, Jobbágy András, Sebes Pál, Székely Sándor, Dr. Barra Imre, Gyergyai Ferencz, mindeniknél tekintettel családaikra. Brassait már közreadtam.

A 48 előtti nemzedékből tiz kiválóbb képviselőnk még él. Az elköltözöttek betürendben: Berde Áron, Berde Mózsa, Darkó Mihály, Derzsi János, Fejér Márton, Fekete Pál, Gálfi Sándor, Gálfi Mihály, Gyöngyösi István, Jakab Elek, Kanyaró Pál, Kis Mihály, Kisgyörgy József, Koronka Antal, Kovács István, Kovács Dénes, Kovácsi Antal, Kőváry Józsa, Kriza János, Mikó Lőrincz, Nagy Elek, Pákey Lajos, Pálfi János, Paget János, Péterfi Sándor, Sándor István, Szentiványi Mihály, Szolga Miklós, Székely Elek, Ürmösy Sándor, Weress József, kik az irodalomban, legalább egyházunk életében, jegyzőkönyveinkben nevöket fenhagyták.

A 48 után fellépett harmadik nemzedék névsorolvasásánál, örömünkre, egész padsorok jelennel felelnek. De fájdalom, itt is vannak már fejfáink, milyenek betürendben: Dr. Bartók István, Buzogány Áron, Dersi János, Májai István, Marosi Gergely, Dr. Nagy János, Báró Orbán Balázs, Simén Domokos, Váradi Károly, kikről, legalább körünkben, az utókor számot kér. Tekintve egyházunk népességének arányát a hazai népességgel szemben, egy század alatt bizony sok kiváló emberünket sirattuk el. De köztünk maradt szellemök.

## I. Felsőmagyarzsuki Zsuki László.

(1741—1792 márcz. 11.)

Regeneratorunk, fenmaradásunk biztositója.

Nem érte meg e századot. De hogy maradhatna ki, kinek élete egy bevezetés. Előszava, programmja századunk szellemének. Halála a mi feltámadásunk. Emlékezete egy utalvány a jövő századokra.

Nem üres szó, hogy regeneratorunknak mondom; fájdalom, hogy regenerátorra volt szüksége az unitarismusnak, mely ezen néven, melyet mi kaptunk, majd három századig a legnagyobb küzdelmek közt mi tartottunk fenn, s most az általunk fentartott néven, Anglián, Amerikán át a harmadik világrészbe jutott el. Éppen most hozzák a lapok, hogy Japánban unitárius templom épült.

Az akkor megállitott reformatio legifjabb hajtása voltunk. Századunk 68-dik évében tartottuk háromszázados ünnepünket. Nyolczvan évvel azelőtt, mint kiirtásra szánt felekezet, mely

Erdélyben, papiron, bevett vallásként jött le századunkra. Tul a Királyhágón, Magyarországon kiirtották, még egy 68-nak kellett bekövetkezni, hogy az egész magyar földön törvényszerint bevett vallás legyünk. A haladó korszellem megmentett, az üldöztetéstől felszabaditott: szabadon folytathatjuk missionkat a civilisatio eszméi, a nemzeti kultura világában.

Hogy nem üres beszéd, hogy Zsukiban regeneratorunkat tiszteljük, hogy neve nekünk nagy, emlékezete egy áldás: nem szükség visszamennünk a XVI. századra, melyben már a református nemzeti fejedelmek szombatossággal vádolva, üldözni kezdték, vagy az erdélyi fejedelemség végnapjaira, midőn kárpótlás igérettel, vagy a Rákóczi forradalom utáni időkre, midőn katonasággal veszik el kolozsvári s tordai piaczi templomunkat: elég visszamennünk a Zsuki előtti időkre, hogy benne fennmaradásunk biztositóját tiszteljük, és ünnepeljük.

A leopoldi diploma biztositotta volt a négy bevett vallás osztozkodását az állami hivatalokban. A Rákóczi-forradalom végnapjaiban, az 1709-iki erdélyi országgyülés a királyhoz küldendő deputáczióba még beválasztja Biró Sámuelt, Sándor Gergelyt, Maurer Gábort. Az 1713-iki országgyűlésen még részünkről homoródszentmártoni Biró Sámuel, dézsfalui Simon Mihály consiliariusoknak, Dániel Ferencz, Balog Zsigmond, Maurer Ferencz kir. táblai assessorokká választatnak. De már ugyanabban az évben br. Bornemisza udvari alkanczellár a titkos kabinet számára megtette előterjesztését kiirtatásunkra, azon indokolással, hogy aristocratiánk, mely védjen, nincs, a néppel pedig könnyü lesz elbánni. Mindjárt következett, mi sziven talált, 1716-ban piaczi templomunk fegyveres elvétele. Az óvári templomot már 1609-ben elvették, s igy templom nélkül maradtunk. 1741-ben már ott álltunk, hogy Mária Terézia trónraléptének köszöntésére a három magyar vallásból hármas deputatiót választott az országgyülés, részünkről Simon Mihály consiliariust, a más két deputátusnak 16 német forint napdijt szavaztak, az unitáriusnak csak felét, de azt sem élvezhette, mert az unitárius követet a felség nem kivánta fogadni.

Ez volt már a helyzet signaturája azon évben, melyben Zsuki született. Gyermekkorát élte még, mire a választott utolsó unitárius consiliarius, itélőmester, táblai assessor is elhalt s bekövetkezett a negyven évi korszak, melyben, mint a Ker. Magvető idei első füzete felmutatta, egy tarcsafalvi Pálfi kéri apját, engedje ott hagyni a

még egyedül fenhagyott közpályát, a katonaságot, mert vallása miatt káplárságnál feljebb nem viheti. Ránk illett a dal: hontalan a hon fia. Zsuki mint ifju látta, mint rohanták meg bucsujárás szine alatt templomainkat. Hallotta, hogy a kolozsvári templom elfoglalásának hirére apáik összefutottak, s mert kolozsvári központunk mintegy szét volt robbantva, Vásárhelyt, a nagyobb családok főtanácsesá szervezkedtek: hogy a papképzés meg ne szünjön, hogy az ujonnan épült iskola sövény falai közt a tanitás fenn ne akadjon, magokat megróttták, ki pénzt, ki szombati vámját adta az ifjuság és tanárság mindennapijára. Tán már ekkor megfogamzott szivében, mint végrendeletében irja: hogy eleitől fogva való czélja és szándéka az volt, hogy vallásának biztositója legyen. S talán az is befolyt nőtlenségben maradására.

Tekintettel arra, hogy családjának utolsó sarja, s jószága a fiscusra száll, valamint arra, hogy jószágai fiu jószágok, czélját, szándékát mindenáron ifjukorára kell datálnunk, különben a rövid, az ötvenévre terjedt élet nem valósithatta volna meg. De egy családnak volt végsarja, melynek még geneologiája is lappang. Nevezetes családaim kutforrásai, gr. Kemény, Torma, Hodor gyüjteményei, legalább is nem tudnak róla. De mint Történetemben elbeszéltem, egyik őse a Mátyás király ellen fegyverre kelt erdélyi forradalomnak egyik intéző férfia volt. Az 1467-iki Veres Benedek-féle forradalmat értem, melyet a Zápolyáktól elkezdve, az ország legnagyobb emberei szőttek, köztük Zsuki Mihály Zsuk, Vista, Magyar- és Oláh-Kályán, Magyar- és Oláh-Sármás, Asszonyfalva, Boré, Omboz birtokosa. Afféle kerekfejü forradalmár, ki sem kegyelmet nem kért, sem az önszámüzés határidejét nem veszi igénybe, hanem többekkel együtt fejét Szeben piaczán hagyá. S mert Mátyás a következő tavaszon a husszitáк ellen megy, aligha tévedünk, hogy a Zsukiék forradalmának, mit kivülről szitottak, hátterében aligha ott nem volt egy szabadabb vallás után való epekedés.

Szárnyok szegetett a Zsukiaknak, de ugy látszik, ősfészkökbe ismét visszakerültek. A reformatio rendjén, melyben Erdély többsége a lutheranus, reformatus valláson át az unitárius valláshoz jutott, a Zsukiak is e pontig jutottak. De már kevesebb vagyonnal, letünve az országos családok sorából. Előttük lebeg ősük véres árnya. Mégis midőn a kolozsvári templom elvételének hirére nagyobb családaink Vásárhelyre összefutnak, a Zsukiék szintén sorakoznak. S mire P. Horváth Ferencz Zsuki László nővérét Széplakra viszi, belé adja magát abba az áramlatba, melyben a székelyföldi s küküllő-

menti unitárius családok, kik egymás között házasodnak, nász, keresztelő, temetés czimén üldöztetésünk felett keseregtek, egymást kitartásra bátoritották, s keresték a módokat és eszközöket egyházunknak és iskolánknak legalább megmentésére.

Hogy Zsuki végrendelete szavaival éljünk: „egyházunk mindenféle javaiból annyira kifordult, hogy annak még csak előljáróit is, rektorait, professorait, tanulóit, közönségünk csaknem szüntelen való koldulással, collectázással kénytelenittetett igen csekélyül tartani és táplálni.“ A collectázás kit terhelt volna mást, mint a még tántorithatatlanul részünken maradt családokat. Mint a hogy Agh püspök 1773-ban, József császár itt jártakor, kérdésére felsorolta, a Daniel, Toroczkai, Zsuki, P. Horváth, Sándor, Maurer s a nekünk letünt Henter, Biró, Simon, s kiket elő nem sorolt, de szintén az adakozók sorában álltak, a Simén, Szentiványi, Gálfalvi, Kénosi, Sala, Pataki, Sikó, Jármi családokat. S hogy „közönségünk s nevezetesen kolozsvári kollegiumunk számára egy állandó fundust hagyjon,“ helyet adott lelkében, annak az érzésnek, hogy minden gondolatja e czél megvalósitása. Addig is Szováton, hová templomba járt, magának templomot épittetett.

Mint akármely nagy elme, teljes tervszerüleg járt el. Mielőtt a jövőt biztositaná, előbb a jelen első szükségein segitett. Hogy még fennmaradt ekklesiáinkat biztositsuk, a papi özvegyek és árvák részére gyámpénztárt állitott; hogy a tanulóknak, tanároknak legalább a mindennapi kenyerök meglegyen, malmai szombati vámát adta, mit be is szállitott. Nem annyiban adománya, mint regeneratori bölcsesége hivja ki hálánkat. S a mellett folytatta fennmaradásunk biztositásának fáradságos munkáját. Dolgozott, számitott, takarékoskodott. S hogy élete füstbe ne menjen, midőn érezte, hogy egy hosszu élet munkáját egy féléleten bevégezte, 1791. február 14-én megirta végrendeletét. Egy évre, 1792. márt. 11-én azzal a megnyugovással hajthatta le fejét, hogy egyházát, iskoláját a feloszlástól megmentette. S a midőn végrendeletét felbontották, egy második nemes sziv reá adta áldását: már csak néhai nővére, Zsuki Teréz férje, sógora P. Horváth Ferencz a végrendeletet, mintha az ők érzelmöket is tolmácsolta volna, telytartalmában elfogadta.

Tartsunk pihenőt. Álljunk meg koporsójánál. Egy nemes eszme keresztje alatt megtört férfi pihen ott, kinek szelleme végrendeletében nekünk feltámadott, ki ős családja nevét nem vitte sirjába, hanem glóriával övezve, hagyta maga után.

Mielőtt az élet prózájára, az egyház, az iskola, a tanárok, tanulók részére juttatott adományára térnénk, állapodjunk meg egy szép gondolata előtt, az előtt, hogy vallása fénye emelésére a püspök részére jószágot szerzett, jószágot hagyományozott. Minek ma értelme csak ugy van, ha reá emlékezünk, hogy akkor a püspök élvezte tanárkodása vagy papi fizetését, de mint püspöknek be kellett érni az akkori nehéz gondokkal s ha jutott elismeréssel. S bár a lebonyolitásnál a földbirtok pénzre változott, püspökségünk anyagi megalapitása is az ő gondolatja. Valamint másik gondolatja, az alumnium, szintén megvalósitásra vár.

Végrendeletét temetése után, 1792. márcz, 14-én bontották fel. De mielőtt belenéznénk, pillantsunk az időbe, melyben keletkezett. Abba a sötét századba, melyben, 1713-ban kiirtatásunkat projectálták, a melyben 1734-ben, nagyrészt vasban, Felső-Ausztriából százával érkeznek a számüzettek, mert protestans vallásukat nem akarják elhagyni. Mely központunkat kolozsvári templomától, iskolájától, birtokaitól megfosztja s 1718-tól az egész szervezet jóltevők adományából él, s József császár a collectázást is betiltja. Melyben Mária Terézia kiadja a Ratio educationis czimü, József császár kiadja 1784-ki iskolai szervezetét, s miként a forradalom után, minden perczen fenyeget, hogy iskolánkat bezárják. S midőn a végrendeletbe tekintenénk, pillantsunk egyházunk pénztárába, Zsuki halála előtt tiz évvel az egész tőke nincs négy, s halálakor sincs tizezer m. forint, s a tanárok boldognak érezik magokat, ha a kolozsváriak a 240, a tordai tanár az ő 120 mfrt évi fizetését megkapja.

Itt, e ponton árad reánk Zsuki végrendeletének bőség-szarva. Az a 80,000 frt, melylyel Croezusoknak éreztük magunkat s érezhettük is, mert az akkori viszonyok közt közel félmilliónyit jelentett. Jövedelme felett szabad belátással, csak a tőke maradjon bántatlanul. Jelentette egy zászló kitüzését, melyről messzire ragyog az utókorra: sub hoc signo vinces.

Ez volna tartalma a Zsuki névnek. Zsuki Lászlóra nézve honfoglaló ősei nagy neve iránti tartozás lerovása. Kit egyháza csak azzal tudott megtisztelni, hogy mint kollégiumunk felügyelő gondnoka halt el; s a kormány azzal tüntetett ki, hogy a midőn József császár 1781-ben megtiltja a protestánsok zsinat tartását s az 1782-ben megjelent türelmi parancsából kifolyólag 1783-ban nekünk is zsinattartast enged, királyi biztosul Zsuki Lászlót s Szentiványi Zsigmon-

dot nevezte ki. De az utókor hálás. Követhetik bár hányan, fundátoraink névsoraiban örökre első marad, mint a hogy első is volt. Az egyházi tanács még 1842-ben elhatározta, hogy iskolánkban minden öt évben jóltevők ünnepe tartassék. A Keresztény Magvető 1863-iki évfolyama hozza a Zsuki-ünnepélyt. Halálának százéves fordulójánál ismét megünnepeltük feledhetetlen emlékét, mit a Ker. Magvető 1892-iki évfolyama hozott. S megujul emlékezete az ifjuság körében minden évzárlatnál, azzal a hálás érzelemmel, melyet éreztem akkor, midőn jutalmul a tizenhat ezüst huszast kaptam, s a melylyel most hatvan év után a Zsuki névre gondolok.

Sajnálattal nélkülöztem arczképét, geneologiáját, szomorujelentését, a felette elmondot halotti beszédeket, sirja leirását.

Kőváry László.

# Brassai, mint philosophus.

## II.

### Logikai munkássága.[1]

Brassainak első írói fellépésétől, 1832-től logikájáig épen egy negyed század telt el. Hosszú idő egy ember életében s még hoszszabb lesz, ha majd életírója ennek a negyed századnak munkásságát érdem szerint méltatni fogja. E korba esik áldásos működése a hírlapirodalom és a tanítás terén. Ebben a korban alakultak ki methodologiai nézetei, melyeket csak jóval később foglalt rendszerbe, de tankönyveivel gyakorlatilag már ekkor hírdetett. Philosophiai pályáján e korból egészen logikájáig methodologiai kisebb czikkeken és az ú. n. egyezményes bölcsészet alapos és éles bírálatán kívűl nem jegyezhetünk fel egyebet. Amazok taglalása később módszertani nézetei vizsgálásánál sorra kerűl.

Erről itt esik sor röviden tájékoznunk magunkat. Brassai állásfoglalását az egyezményes nemzeti philosophia ügyében és logikája helyét az azon korbeli philosophiai irodalomban csak a megelőző magyar philosophiai mozgalmaknak, habár vázlatos, ismertetésével érthetjük meg teljesen. Ez indokolja rövid eltérésünket tárgyunktól.

*Behyna Gyula*[2] századunk első felét a bölcsészet története szempontjából két korszakra osztja: I. Rozgonyitól 1792-től 1831-ig „Kant kora", „az életreébredés kora", II. 1831—1849-ig az eklektikusok, egyezményesek s Hegel kora. E felosztásban sok igazsá[g] van; de másfelől mégis erőltetett. Az 1831. évet záróévűl teszi, de

[1] Munkái: Szontagh, A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere és eredményei. *Birálat* Criticai Lapok *Logika* lélektani alapon fejtegetve. 1858. II. kiadás 1877. *Irodalmi pör* a philosophia ügyében. Kolozsvár. 1861. *Logikai tanulmányok.* Budapest, 1877.

[2] Kant hatása hazai bölcsészetünkre s főkövetői nálunk 1848-ig. Figyelő 1875. 40. 41. 42. sz.

nem jogosan, mert Kant hatása tovább, mondjuk: napjainkban is tart. A második korszak kezdő évéűl is ép oly kevéssé talál. Az egyezményesek csak 1837-ben lépnek fel kidomborodóbb, kifejezettebb törekvésekkel s Hegel hatása is csak 1836 óta kezd nyilvánulni, mikor egyik hívének, Tarczy Lajos, pápai tanárnak, a Hegel rendszerének tanítását iskolai főhatósága eltiltotta. Az 1849-diki határévet sem indokolja semmi egyéb a szerző akaratánál, ha ugyan ez indokúl szolgálhat. Azonban Behyna felosztása annyiban mégis indokolt, hogy philosophiai irodalmunkban e száz év három első tizedében túlnyomólag Kant hatása uralkodik; s a negyediktől kezdve philosophusaink hol Kanttól és követőitől, hol Hegeltől szedegetnek, hol pedig *egyezményes, magyar, nemzeti* stb. philosophia név alatt oly árut árulgatnak, melynek Kant, Krug, Hegel a gyárosai s idegen a forrása. Ezt különben maga Behyna is elismeri, az eklektikusok, egyezményesek s Hegel korának nevezvén e korszakot, melyben Kant hatása alatt vagy mellett mívelik a bölcsészetet s mely a „jövőtől várja bölcsészetünknek világirodalmi jelentőségre emelését“ (?!). A magyar bölcsészet történetét az 50-es évek végéig több értekezés tárgyalja. Ám a hatvanas évektől kezdve napjainkig bölcsészetünk története parlagon hever; itt egészen elhagyatott mezők várnak a megmívelésre.

Brassai 1855-ben lép fel kemény kritikájával az egyezmény ellen, tehát két évvel logikája előtt. Ez magyarázza eljárásunkat, hogy először az egyezményes bölcsészet történetét vázoljuk. 20 éven át 1837-től 1857-ig két lelkes és szorgalmas főnek minden gondolata az „egyezmény“ eszméje felé irányúlt. Hetényi az egyik, Szontagh a másik. Mindkettő akademikus. Mindkettő előtt nyitva voltak az akadémia közlönyei eszméik propagalására. Mindkettő termékeny író; amaz mindegyre versenyez akadémiai díjakért s egyszerre többet is nyer. „A diadalmas tollú“-nak nevezték. Gúnyolják a Hegel-féle magasan szárnyaló, de terméketlen speculatiot. A bölcsészettől azt várják, hogy lépjen közelebb az élethez s járuljon az élet aesthetikai és ethikai viszonyainak alakításához. Gyakorlati bölcsészetet kiván Hetényi lelkesedő és lelkesítő szónoklatokban. Valóban, majdnem papot vél hallani az ember bölcselő helyett. Szontagh tovább folytatja a Hetényi által megkezdett munkát. *Nemzeti* philosophiát akar ő. Mert van nemzeti költészet, miért ne lehetne nemzeti bölcsészet is, mint van a németeknek, francziáknak és angoloknak. Czélja: „önálló philosophálás megindítása, kiszabadítás a külföld békóiból,

valahárai megszüntetése az örökös majmolásnak, szóval a *magyar* philosophia legalább előcsarnokának felépítése". „Nemzetünknek vagy van jövendője, vagy nincs: ha van, önálló irodalommal kell bírnia, tehát *magyar nemzeti* bélyegű philosophiával is".[1] Ez a magyar nemzeti philosophia az *egyezmény*. Az egyezményre útal nemzetünk szellemében az érzékiség és ész közti egyensúly, arra útal kedélyvilágunk temperamentuma, arra hazánk szerencsés földrajzi fekvése dél és észak között a középvonalon. Ezt a philosophiát találja ő fel Kötelesnél, Imrénél, Berzsenyinél és Purgstallernél s végűl Hetényinél. S midőn a nemzeti philosophia magasztalásában így áradoz, megállapítván, hogy ez a való-eszményi (reál-ideál) rendszer, a mely szerint a gondolat törvényei a létnek is törvényei, nem veszi észre, hogy ez már semmi egyéb, mint Hegel absolut idealismusa, általános azonsága. Igy igaza van Erdélyinek, bármily szigorral birálja is Szontaghékat, hogy ő „leglelkesebb híve, ápolója a hegeli bölcsészetnek — félig-meddig, azaz közelít hozzá".[2] *Szalai István* csak köveket hord az egyezményes bölcsészet épületéhez, de e köveket a Hegel rendszeréből szedte. Az egész áramlat kezdődve Sokratesnél, Kanton, Krugon, s a skótok common semse-n át Hegelig jutott s megindítói halálával nyomtalanul elsimult egy nagy tévedés emlékét hagyva maga után.

Brassainak az egyezmény és Hegel híveinek majdnem kirekesztő uralma alatt is sikerült eredetiségét megőriznie. Ő nem terjed ki az egyezményes bölcsészeknek igazán gomba módra termő összes könyveire és értekezéseikre. Csak Szontaghnak egy összefoglaló s rendszerét nagyjában tartalmazó füzetét birálja. De az egész mozgalomnak birálata ez. S fontosságát még inkább emelik azok a megjegyzések, melyek Brassai nézeteit a philosophiáról tolmácsolják. Mi is egyrészt azért tulajdonítunk fontosságot e birálatnak. Brassainál megtaláljuk azokat a lényegbe vágó ellenvetéseket az egyezmény ellen mind, melyeket utána különösen Erdélyi s ennek nyomain Kőrösy[3] érvényesítettek.

Brassai birálatát a Pesti Naplónak küldötte fel. Szontagh dolgozótársa volt e lapnak s ezért csak az alatt a feltétel alatt akarták kiadni, hogy előbb egy kedvező birálat jelenjék meg ugyanott s csak azután Brassai birálata szerző elő- és utószavával. Ebbe Br.

[1] Athenaeum. 1843. II. 316. l.

[2] A hazai bölcsészet jelene. 1857. 16. l.

[3] Önállóságra törekvés a magyar philosophiában. Kolozsvár 1886.

nem egyezett bele, mert — mint mondja — „eddig még nem volt szokásban, hogy birói itéletet vádlott vagy elitélt hirdetett és commentált volna". Igy került a birálat a Criticai Lapokba.

Brassai az egyezményes philosophia rendszerében eszmezavart, érthetetlenséget, ellenmondásokat mutat ki. A *való eszmény*, mely az egész rendszernek sarkpontja, „a legelfolyóbb, leghatározatlanabb káprázat", melynek szabatos értelmezését hiába várjuk a szerzőtől. A philosophia Sz. szerint „szükségkép eszmék tudománya", másutt „az ész tudománya", ismét másutt „a végokok tudománya"; az ész az ideákat „az eszményi és való ismeret összes anyagából" foglalja össze, azaz indukálja. Már Brassai szerint az eszméket (Isten, szabadság, halhatatlanság) semmiféle inductioval kihozni nem lehet. Aztán zavart, értelmetlenséget mutat ki az a priori és a posteriori ismeretszerzés magyarázásánál, hol „maga-magát csaknem egy lélekzetvételben megczáfolja". Végűl erre az összefoglaló eredményre jut e rendszerről: „Egy oly philosophia, melyet tökélyes azonságban vél szerző fellelni maga és Hetényi munkáiban, Imrében, Kötelesben és Purgstallerben, melynek testvére a skót philosophia, melynek rokona Krug és Cousin, melynek egyik codexe Schiller és Goethe levelezései, ennek nem lehet más jelleme, mint a legtapintatlanabb, legkritikátlanabb *eclecticismus*" (64. l.), „melynek sem belső consistentiája s következetessége, sem külső rendszeres alakja nincs", mely „ephemer sínlő életét a philosophia több ezer évek alatt szervezetesen fejlett rendszerein tengeti". Az idő igazat adott a kritikusnak; az „egyezmény" letünt az érdeklődés középpontjából s ma már ez önállósági törekvéseknek a vállalkozás tiszteletre méltó bátorságán kívül csak bölcsészettörténelmi jelentőségük van. Brassai nem túlzott itéletében. A mai bölcsészettörténet sem tud egyetlen más kifogást emelni az egyezményes philosophia ellen, mint a melyeket már Brassai is hallatott. Brassainak a philosophiáról alkotott fogalma, melyet birálata végén előad, s hosszú pályáján ugyanolyan szellemben többször érint, de legkifejezettebben a Comte-féle positivismus elleni állásfoglalásában áll előttünk, tiltakozik az egyezményesnek nevezett olyan philosophia ellen, mely az eszméket inducálni akarja. *A philosophia lényege szerint deduktiv tuoomány.*

Brassainak legerősebb oldalához, logikai munkásságához értünk. Még ellenségei is, mert erős kritikáival ilyeneket is szerzett nagy számmal, elismerik, hogy erős, kérlelhetetlenűl logikus fő. S kétségtelenűl igaz, hogy logikájának kérlelhetetlenségéből több hibája foly.

Gyulai Pál szenvedélyes vitájában sok gúnynyal, de a gúnyon átszűrődő elismeréssel mondja: „Brassai mióta megírta logikáját, úgy beszél, mintha ő találta volna föl a logikát." Néhány sorral hátrább, „logikus fő"-nek, a logikát Brassai „kedvencz tudományá"-nak, őt „a nagy logikus"-nak mondja. [1] Még Fábián Gábor is, ki pedig, mint láttuk, nem nagyon elismerőleg szól róla, derék logikusnak tartja.

Philosophiai művekben aránylag legszegényebb irodalmunk Brassai logikája előtt épen logikákban leggazdagabb. Ha jól össze számítnók, e század elejétől 1857-ig, 25 -30 logikai kézikönyvet mutathatnánk fel, kezdetben többnyire latinnyelven. Hogy csak a főbbeket s későbbkoriakat említsük, ott vannak *Köteles* (Közönséges logika III. kiad. 1829.), *Imre János* (A gondolkodás tudománya. 1829.), *Ercsei* (Gondolkodástan vagy logika 1840.), *Aranyos-Rákosi Székely Mózes* (Gondolkodástan 1840.), kinek munkáját forrásaink sehol sem említik, *Vandrák András* (Elemi logika 1843.), *Rohrer Antal* (Bölcsészeti előtan, azaz tapasztalati lélektan és gondolkodástan, 1856.), *Greguss Ágost* (A tapasztalati lélektan és tiszta logika vázlata, 1856). Amazok Kant s iskolája nyomán, Rohreré Beck után, Gregussé pedig épen fordítása Beck rövid, világos s igen czélszerűen használható kézikönyveinek. Sehol semmi nyoma az eredetiségnek, a tárgyba ható, elmerülő gondolkodásnak. Iskolai czélokra kézikönyvekűl készűltek s meg is állották helyüket derekasan a maguk idejében; de sivár sablonaik és lelketlen tárgyalásmódjuk sokkal járult hozzá a formai logika rosz hírbe hozásához. Logikai kézikönyvekben tehát nem volt hiány. Brassai mégis logikát írt. Ennek oka van, mit később látni fogunk. Kidolgozási idejére és körűlményeire nincsenek biztos adataink. Annyit tudunk csak, hogy az akadémiában olvasta föl hat részletben: az első részt, a képzetekről szólót 1857. nov. 9-én, a másodikat a fogalmakról 1858. január 18-án, a harmadikat márczius 15-én, [2] a negyediket június 21-én, az ötödiket július 19-én, befejezte okt. 18-án. [3] Az unitáriusok 1845. aug. 26-án Homoród-Almáson tartott zsinatán megbizatik „a tiszta mathesis, geometria és philosophia" tanításával. [4] Kőváry szerint [5]

[1] Koszorú. 1864. II. 24. sz. 572. l.
[2] Szépirodalmi Közlöny. 1858. [1]175. l.
[3] Új Magyar Múzeum. 1858. 323. 449. 544. l.
[4] Az unitárius vallásközönség 1845. évi zsinati jegyzőkönyvének 25. pontja szerint.
[5] A száz évet élt dr. Brassai S. pályafutása és munkái. 1897. 16. l.

ekkor keletkezhetett logikája s itt fogamzhatott meg Positiv philosophiája eszméje, melyet halála előtti évében adott ki". Annyi bizonyos, hogy a 40-es és 50-es évek Brassainak, Felméri szerint, hazánk első methodologusának, [1] a materialismus kérlelhetetlen ellenségének, szellemi fejlődésében igen termékeny időszakot jelölnek, mert a 60-as évek bő termékenységének ez időben vetette el magvait. A mint 1837-ben elfoglalta tanári székét, első gondja volt jó tankönyvek készítése. Fölfelé haladva logikájával ez irányú működését mintegy betetőzi, megkoszorúzza. Irt lélektant is, melyet az unitáriusok kolozsvári collegiumában kéziratban hosszú éveken át használtak. Ez, a mennyire itélhetünk, nem eléggé kidolgozott s a módszernek Brassainál megszokott következetességén kívül nagyobb önállóságot nem mutat.

Az akadémia Brassai logikáját, mint az 1853—58-ig megjelent philosophiai munkák legjobbikát, 1858-ban a Marczibányi-jutalommal koszorúzta meg. A hivatalos jelentés Toldy Ferencz „titoknok" tollából így szól: „Szerzője mellőzve ugyan sokat, a mik eddig a különböző álláspontokról felfogott és rendszerezett logikának mozzanatai közé soroztattak, mindamellett, mivel nálunk még eddig kellőleg nem méltányolt álláspontot érvényesít, mivel ezen állásponthoz a tartalom valamennyi oldalán keresztűl hű marad, mivel a nyelv és gondolás közti viszonynak kellő világosságban előadására sikeres gondot fordít, *mivel irodalmunkban hézagot pótol*: e munka kitünő figyelemre méltónak tünik föl. [2]

Ime, a hívatalos birálat „hézagpótló"-nak jelzi e könyvet, mely nálunk még eddig kellőleg nem méltányolt álláspontot foglal el és ezt következetesen keresztűl is viszi s a nyelvtani és logikai kategoriáknak egymáshoz való viszonyát kellő világításba helyezi. Olyan nyomai ezek az eredetiségnek, melyek különösen nálunk a legnagyobb elismerésre tarthatnak számot. Tanuságosak azok a hangok, melyekkel a sajtó e könyvet fogadta. A Pesti Napló névtelen ismertetője az első rész olvasása után ezeket írja: [3] „A logikát saját szempontból tekinti, nem mint a gondolkodás, hanem mint a szó- és írásbeli előadás szabályainak tudományát. Mivel a szónak rendeltetése gondolataink helyes és pontos kifejezése, kétséget nem szenved, mikép a logikát ezen szempontból is tehetjük vizsgálatunk

[1] M. Paed. Szemle. 1887. 161—165. l.

[2] Melléklet a m t. társaság Évkönyvei IX. kötetéhez 71. l.

[3] 1857. 258. sz.

tárgyából, s örvendeni fogunk, ha az előadó utóbbi felolvasásai következtében *e tudomány terének eddig tekintetbe nem vett tájaira* is világosságot terjesztend". A *Szépirodalmi Közlöny*[1] sokkal nagyobb jó akarattal, mint alapos értesüléssel „igen szellemdús értekezés"-nek mondja, más helyt „jeles előadásnak, melyben — a mi ritkaság — sokoldalú alapos tudomány szikrázó élez és szellemmel párosul". Az *Új Magyar Múzeum*-ban[2] a jan. 18. felolvasott részről ezt olvassuk: „E régi tudomány eredményeinek éles szabatosságú, folyton a gondolkodó lélek tapasztalati tüneményeire vonatkoztató szellemes előadásával igen gerjesztőleg és kielégítőleg is hatott . . . *Nem ismerünk eddig íly nyomós dolgozatot irodalmunkban e tárgyról*." Ugyanott[3] a márcz. 15. felolvasásról: fejtegetései „az előadó erős logikája daczára per errorem loci látszanak ide tévedteknek: nem lévén eléggé újak (?), hogy akadémiai közönségnek mutattassanak be. Óhajtjuk azonban, hogy megjelenjenek; a kézen forgó gondolkodástani munkák közt a Brassai úré *megkülönböztetett helyet fog elfoglalni*". Ebben a különben jóakaratú pár sorban, hogy mennyi a tévedés, azt már a hivatalos birálat is mutatja. Halljuk még Szilágyi Sándor itéletét:[4] „A forradalom után leszorítva az iskolákról, e tér is (t. i. a bölcsészeti) parlagon kezdett maradni s csak egy munkát mutathatunk fel: a Brassai logikáját, mely főként azért is, *mert új elveknek igyekszik érvényt szerezni*, továbbá azon világos s könnyen érthetőségeért, mely a philosophiai munkáknak nemcsak főkelléke, de a hegelismus elterjedése után főérdeme is, ez irodalmi ág kiválóbb termékei közé sorozható". Ime, a korabeli sajtó itélete egy néhány szemelvényben.

Ismerkedjünk meg már magának a logikának tartalmával. Előbb azonban halljuk magától Brassaitól egy igen tanúságos feleletet arra, hogy miért írt ő épen logikát, mikor ebben nem vagyunk épen szegények. „Elsőben általában azért, — úgymond Brassai[5] — mivel tapasztaltam, hogy sehol a logikát annyian s oly sűrűn nem emlegetik, mint épen nálunk s még sem lehet mondani, hogy épen oly sűrűn és sokan ismernék is alaposan. Másodszor azért adtam magam a logika fejtegetésére, mivel azt hiszem, a mit Sokrates,

[1] 1858. 7. sz. 792. l. és márcz. 21. sz. 1175. l.
[2] 1858. I. 111. l.
[3] 298. l.
[4] Az erdélyi magyar irodalom. Új Magyar Múz. 1860. I.
[5] Egressy Gábor XXXIII. Rebusa. Pesti Napló. 1858. 32—35. sz.

hogy — nem az égtől, hanem az iskolából — át lehet azt vinni a lakházakba: egyenesen kimondva, gyakorlatibbá tenni, mint az eddigi előadásaiban szokott lenni azon igen hasznos tudomány. Harmadszor és utoljára szükségesnek láttam én a logika tüzetes fejtegetését, mivel czéljára nézve nekem egy kissé más nézetem van, mint az illető nagy közönségnek. Azt a fátyolozott eszmét, mintha a logika a gondolkodás szabályozója lenne, merőben elhagyandónak vélem. Én az egymás értése eszközlésében keresem ama fontos tudomány czélját és így nem a gondolkodás, hanem a gondolatok s eszmékbeli közlekedés szabályozásában".

A lélektani alapon fejtegetett logika a lelki élet egyszerűbb jelenségein kezdve fokozatosan megy öt fejezeten át az összetettebbekhez: a képzetekről, fogalmakról, itéletekről a megbizonyításra és logikai igazságra. Ezzel adtuk belső tervét e könyvnek. Nem azzal kezdi, mint elődei, hogy legelőször adja a logika fogalmának meghatározását; egy még teljesen ismeretlen tudományét, melyet a tanuló csak akkor érthet, mikor végig áttanulta a könyvet. Mindjárt elején ezzel kezdeni, módszerbe ütköző természetellenesség. De a czélt kitűzni igenis lehet. E szerint már „a logika czélja az emberek közt egymás értésének eszközlése". Mivel pedig az emberek főkép beszéd által közlekednek egymással, a logika a beszédet kell hogy értelmessé tegye. Feladata tehát az, hogy „a beszélőt értelmesen beszélni, a hallót értelmesen hallani, röviden érteni oktassa". Ez a kiinduló pontja. Mint látni, nagy az eltérés elődei és az ő felfogása között a logika czéljáról, feladatáról. Ez az ő, birálóitól és a sajtótól is kiemelt eredeti álláspontja, melyhez könyve egész folyamán következetes marad. Ebből az álláspontból tekintve tárgyalja a logika anyagát, a mely így sokképen módosított viszonyokba lép. Látni ebből, hogy logikájában lényeges elem, sőt conditio sine qua non a szóló és halló dualismusa. A czél az, hogy ezek egymást az igazságra nézve megértsék. Igy a logikai igazság eszméje is csak e dualismuson épűlhet fel. Látni való ez álláspontjából az is, hogy nála a nyelvtan és logika szoros és meghatározott viszonyba lépnek. Ezt azonban nem úgy kivánjuk értetni, mintha Brassai felfogása szerint a nyelv logikai kategoriák szerint alakulna. Ezen a mai nyelvtudomány már túl van s rosszúl értené Brassait az, ki felfogásából ezt magyarázná ki. Pedig megtörtént ez, mint látni fogjuk. Brassai nem elégszik meg egyes kérdések elméleti fejtegetésével, hanem gyakorlati útmutatásokat ad a szólónak és a hallónak az értés

eszközlésére. Igy az I. fej. 43. §-ában. Igy következik a II. fej. elméleti része (45—125. §.) után a gyakorlati: 126—137. §., a III. fej. elméleti része után (138—167. §.) a 168—173. §., mint a gyakorlati rész. Az V. fej. elméleti részét a 221—241, gyakorlati részét a 242—255. §§. teszik.

E felfogásból már természetesen következik, hogy minő helyet foglal el a logika az emberi szellem működései sorában, a tudományok között. Kapocsul szolgál t. i. a két osztály (philosophus és ‚község') tudási és vizsgálódási állapota közt: a „logika azon magaslat, melyről a ‚község' betekinthet az eszmék dieső országába, mint Mózes a Nebo hegyéről az igéret földére . . . De a logika másfelől az a lajtorja is, melyen Sokrates lehozá az égből a philosophiát s bevivé az embereknek házaiba“ (Log. 164. l.).

Igy megállapitván már a logika czélját és feladatát s helyét a tudományok között, a következőkben főkép az új és eredeti felfogást tanúsító pontokat emeljük ki, melyekben Brassai elődeitől eltér. S erre ő sokat tart. Maga mondja: „Ha elődeim eljárását mindenben helyeselném, nem volna miért untassam a t. akadémiát ezerszer elesépeltnek látszó elemiségekkel“ (83. §.).

Az I. fej. a képzetekről nem nyújt újat.

Egy bizonyos képzet, másokról megkülönböztetve, *egyén*. Kiválogatott és egybefoglalt közös képzetek csoportja a *fogalom*. Az egymáshoz hasonlító egyének (= képzetek) összesége, melyeknek fejtegetéséből kerekedett a fogalom, a *fogalom köre*, tehát a fogalom köre általában végtelen s határai nemlegesek. De abban az esetben, midőn a fogalom csak *egy* képzetből áll, a fogalom köre tökéletesen és igenlegesen határozott. A fogalmak között felállított e különbség által megoldhatjuk az entisták és non-entisták által vitatott kérdést, hogy t. i. van-e a fogalmaknak külön és magában álló léte? A non-entista tagadja, hogy pl. az equus genus magában és önállólag létezik, az entista igenli. A fentebbi megkülönböztetés után már úgy egyeztet Brassai, hogy az egyszerű fogalmaknak van valódi létük; ellenben a végtelen körű fogalmak léte csak alanyi, csak a *reflexio*ban van. De nem csak létük, hanem körük is alanyi a szerkesztett fogalmaknak és nincs két olyan egyén, kiknek azon egynevű fogalomról köreik egyenlők volnának. Mílyen más fogalomköre van pl. az állatról egy Milne Edwardsnak vagy Owennek, mint annak, ki csak nehány állatot ismer. Teljes és tökélyes fogalomköre egyedül csak a mindentudónak van. Az inductio útján nyert fogal-

mak többé-kevésbbé mindíg hiányosak. Sokszor az összehasonlítható egyének kevés volta, máskor meg nagy bősége okoz bajt. Nagyobbítjuk fogalmunk körét, ha a magunk tapasztalatait másokéival öszszevethetjük.

Az összehasonlított tárgyakból s képzetekből kiválogatott s mindnyájokkal közös és azonos képzetek összefogva, a fogalom *tartalmát*, külön-külön pedig a fogalom *jegyeit* teszik. A jegyek száma egyen kezdve akárhány lehet. Minél több van, annál gazdagabb a fogalom. Legszegényebb az egyszerű fogalom, vagy képzet. De a fogalom tartalma igen nagy körénél fogva is lehet szegény. Ennélfogva „elhamarkodás" volna azt állítani, hogy a fogalomköre lényegesen visszás arányban volna tartalmával.

Most már, hogy a fogalmak felosztását adhassa, megkülönbözteti szoros értelemben e fogalomnak *egyéni* és tág értelemben *fogalmi* körét. E különbséget eddigi logikusoknál hiába keressük. A fogalom egyéni körét teszik azon egyéni képzetek, melyekről van elvonva a fogalom. Egy íly képzetcsoportot osztályokra osztva, mindenik osztályt egy fogalom képviseli s e fogalmak összege adja ama főfogalom *fogalmi körét*.

Ezek után már a fogalmak feloszthatók a fogalmi kör, az egyéni kör, a tartalom s a fogalmak egymáshoz való viszonya szempontjából. A fogalmi kör szempontjából feloszlanak: 1. *Alsóbbakra* és *felsőbbekre* (egymás alá rendelt vagy *fokozatos* fogalmak). 2. *Egymás mellé rendeltekre*. Ezek az egy fokon álló alsóbb fogalmak, melyeknek körei együtt, de egymástól szigorúan megkülönböztetve, teszik s egészítik ki a felsőbb fogalom körét. A fogalmak fokozása különösen a természetrajzi rendszerekben tesz jó szolgálatokat. A fokozatos fogalmak egymásra épített sora a *rendszer*. Bizonyos tárgyra vagy czélra vonatkozó rendszerek kapcsolatos és következetes összeállítása, a vezérelvek előadásával s a rendszerek lehozatalos igazolásával kiállítva, a *tudomány*. 3. *Analytikusokra* és *synthetikusokra* (természetes és csinált). Képzetekről fogalmakra s innen felsőbbekre haladva jutunk amazokhoz; adott fogalomhoz jegyeket ragasztva alsóbb fogalmakhoz jutunk szerkesztés útján. Ezek a synthetikus fogalmak. De a hozzáadott jegyeknek előbbiekkel s egymás közt is megférőknek kell lenni (*principium convenientiae*). A fogalmi körnek synthesis által való meghatározása a *felosztás*, a kiválasztott jegyek a *felosztás elve*. 4. *Igenlegesekre* vagy *nemlegesekre*, a szerint, a mint jegyeik positivok vagy negativok. Az egyéni kör szempontjából

megkülönböztetünk 5. *testi* (concret) és *történelmi* (abstract) fogalmakat. Ez a szempont vezet át 6. a *viszony* fogalmakhoz (arány, mekkoraság, szülői-gyermeki viszony), melyeknek saját egyéni körei nincsenek, hanem két különköző fogalom egyéni köreit pillanati összehasonlítás végett elkölcsönzik, s maga az összehasonlítás teszi tartalmukat. Tartalmukra nézve 7. lehetnek *egyszerűek* és *szerkesztettek*

Két képzet között az *itélet* szempontjából három lényeges viszony lehet: 1. Egyik egyén a másiknak részképzete; 2. egyik képzet a másiknak, mint fogalomnak, jegye; 3. egyik képzet a másiknak, mint fogalomnak körébe tartozó tag. Ezek sorban az *egyéni*, *jellemi* és *köri* itéletek. Ez a felosztás Brassainak eredeti sajátja. Más felosztások az itéletek alanya, mondománya s kifejezésük módja álláspontjáról ismeretesek s lényegest nem mond róluk. A megbizonyításra térve át, azt az itéletek fennebb közölt felosztása alapján tárgyalja.

A megbizonyítás természetesen vezet át az igazság kérdésére. A *tárgyias* igazság közvetlenül vagy közvetve a tárgygyal való megegyezésben áll. „A *logikai* igazság akkor áll elé, mikor a mondót és hallót megkülönböztetjük, mert csak ezek között lehet értésről szó s az értés lévén szerintünk a logika forgó sarka, logikai igazságnak a megértetett tárgyias igazságot értelmezzük". A logikaj igazság tehát magában foglalja a tárgyiast is, az alanyiast is, mert „a tárgyiasnak alanyivá tételében áll". A logikai igazság főkép az itéletekre vonatkozik. „Az itéletek tárgyiasan igazak, ha mondományuk alanyukkal kellő viszonyban áll"; „alanyiasan, ha ezen viszonyt az illető egyén elismeri". Az elismertetés eszközei az okoskodások különböző módjai. A logikai igazság fokai: 1. *apodiktikus igazság*, 2. *valóság*, 3. *valószínűség* és legalsóbb foka 4. a *lehetőség*. A conclusio és praemissák között az a viszony, hogy „ha igaz a praemissa, apodiktice igaz a conclusio; ha pedig a conclusio nem gaz, apodiktice nem igaz a praemissa". Ez elv megfordítva igy szól: Ha igaz a conclusio, annálfogva igaz-e a praemissa? Vagy ha nem igaz a praemissa, mindig nem igaz-e a conclusio? Itt jő tárgyalás alá a *hypothesis* „praemissák keresése" czímén, melyet a logikusok — helytelenül — mellőzni szoktak s ebben Brassai — saját szavai szerint — „elébb van logikus társainál". „De végeredményben — úgy mond — csak oda esem vissza, a hol ők vesztegelnek, t. i. nem biztatom sem magamat, sem olvasómat azzal, hogy ezen feladat megfejtésének szabatos törvényeit tudnám adni.

Mi több, ezt nem is lehet követelni. Miért? Mert az szintúgy ötlet és találmány, mint egy Olympiai Jupiter, egy Transfiguratio, egy Macbeth tervének megfogamzása a művész elméjében; sugallat vagy teremtés neme, a melyik inkább tetszik" (135. l.). Nagy, fontos igazságok praemissáit, — igazi, ellenmondhatlan praemissáit kitalálni, ezekkel rendszereket vagy épen tudományokat alapítni, keveseknek jutott osztályrészűl, az ilyeket Kepplernek, Newtonnak, Fresnelnek Gaussnak, Abelnek s több ilyennek hívják s mindnyájokat, mint ama művészeket, lángész czímmel tiszteli meg hálájában a tudós világ".

Az értésnek, a meggyőződésnek, mint a logika czéljának, akadályai vannak úgy, hogy „a megértetés — a logika — minden szabályainak legtökélyesb használása, legfeddhetlenebb alkalmazása, hozzájárulván még ehhez a hallótól kitelhető készség is, értést vagy épen meggyőződést nem mindég szűl". Ennek oka pedig a képzetek és érzelmek kedves vagy kedvetlen volta. Amazok kelleténél élénkebben, ezek halványabban jelennek meg a felfogó alany előtt. Aztán hozzájárul a képzetek szokatlansága is, melynek eredménye a hitetlenség, bámulás, nevetség; ezek pedig a meggyőződést nem segítik.

(Folyt. köv.)

DR. GÁL KELEMEN.

# A tanárok hivatása, kötelességei és a velük szerződő állam, egyház- és a társadalomnak teendői irányukban.[1]

Nincs oly tárgy, melyről többet irtak volna és mely mindemellett inkább megkivánná a megvitatást és meggondolást, mint a tanitás és mindaz, a mi ezzel összeköttetésben van. Az államot, egyházat és a társadalmat a családok képezik. Ezekre nézve életbevágó kérdés, hogy mikép járunk el, midőn az ifjuság neveléséről gondoskodunk, kiknek testi és szellemi gyarapodásától családaink, egyházunk és végeredményében hazánk jövőjének alakulása függ. Ha az ifjuság helyes irányban fejlődését biztositjuk, ezzel az állam épületének alapját rakjuk le. Lehet két annyi iskolánk, mint a mennyi van, tanerőink száma tulhaladhatja a megkivánható legmagasabb követelményeket, ha a tanitás menete nem olyan, a milyennek annak lennie kell, az költséges, eredménytelen berendezkedés marad. Midőn a tanuló a tanár szeme előtt nem egyéb, mint egy hivatásával összekötött tárgy, melyet tetszése szerint forgathat kezei között, melyhez, mint egy élettelen valamihez beszél, miután az elő van irva, de minden ambitio, minden magasabb eszme hiányában, abból a tanuló, természetesen, semmi szellemi hasznot nem húzhat.

Hogy is lehetne máskép? A tanuló hallja a szavakat, de ha a tanár nem szól a meggyőződés erejével és a jó tanár hivatásának lelkesedésével, mely elragadja, áthatja az azt hallgatót, akkor szava nem verhet gyökeret, a hol kellene, hogy megfogamszék, a tanuló szivében. Beszélt, ugyszólva előadási gyakorlatokat tartott, de az eredmény csekély. Szava elszáll, mint a köd, mint a pára nyom nélkül.

A tanuló szive fogékony a lelkét megkapó benyomásokra, csak meg kell mivelnünk annak talaját, ép ugy, mint a fiatal csemetéét, ha azt akarjuk, hogy szép fává nőjjen. Elő kell késziteni gonddal a viszonyokat, a helyzetet, mert épp mint a fánál, ha durva röggel fedjük be lenge gyökérszálait, elpusztul az: nem teljesedik be fiatalságunkhoz fűzött reménységünk sem.

A tanárnak és tanulónak együtt kell érezni a szellemi munkában a tanitás ideje alatt, de azon kivül is a mindennapi életben. A tanár mutasson mindig jó indulatot a tanuló irányában, tudja és

[1] Gondolatok Gálfi Lőrincz tanár beiktatása alkalmából.

érezze azon kötelességét, hogy neki müvelt, derék embert kell képeznie belőle, azt kivánja tőle mindenki, ki gyermekét reábizta; továbbá, győzze meg a tanulót, befolyása, gyöngédsége és helyesen alkalmazott szigora által arról, hogy neki nincs más, kellemetesebb teendője, minthogy befogadja, megtanulja az ő javára szolgáló tanitást. Egyszóval eszközölje azt, hogy kedvvel tanuljon és keltse fel benne a kötelességérzetet. Ha ezeket eléri, abból kifolyó szellemi rokon érzésükből, mint tovaszálló felhők egyesüléséből, melyeket kedvező szél hozott össze -- áldást hozó eső hulland idővel népünk fejére.

Hogy erre irányzott törekvésünk beteljesedhessék és hogy az államnak, egyháznak és az ősöknek e czélra hozott áldozataik bő kamatokat hozzanak ifjuságunk nevelésénél iskoláinkban, az azzal megbizott összes tényezők ki kell vegyék a teendőkben a maguk részét.

Az odaadó munkásság ez összehatásából, ha azt kellő előrelátás és tappintat vezérli, csak jó származhatik iskoláink felvirágzására.

Minek javitni, midőn már van jó iskolánk? mondhatnák némelyek; és örülünk annak, hogy igy van.

Az igaz, hogy van jó iskolánk. De ezzel ép ugy vagyunk, mint az Alföld sikságain vándorló, ki midőn a távolból keresi azon tájat, hová menni akar, az előtte közel fekvőnek látszik; neki indul és midőn már jól kifáradott, veszi észre, hogy még nem ért oda, hová szándékozott, melynek képe a távolság homályában vész el szemei előtt. Megembereli magát és megindul ujra, meg ujra, ha oda akar érni. Csakhogy ő egy időn túl mégis czéljánál lesz. Mig mi bármennyit is tettünk eddig iskoláink javitására, nem mondhatjuk azt: már mindent megtettünk. Hiányok vannak és pótolni való mindig lesz; csak legyen, ki azokat végrehajtsa. Tétlen megállásra a középszerüben megnyugodni szeretők által vezényelt rest nyugalomra nincs ok, nincsen alkalom. A mint nem áll meg az idő, és annak haladási utjában mindig változó, az időszerinti körülmények által megmagyarázható, szükséges létesitendőt hoz elő az emberi nyugtalan elmének kutató természete. A már meglevőt csak közbenső állomásnak tarthatjuk az ösmeretek és az oktatás végtelen utján, melyen ha keveset meg is pihenhetünk, az csak erőgyüjtésre hagyott nyugvó pont, előkészitő a tovább indulásra.

A folytonos haladás ideáljával lelkünkben vezessük iskoláink ügyeit.

Ez okból lássuk külön-külön a functionáló erők mindenikének teendőit, kötelességeit az iskola irányában. Vizsgáljuk: 1-ször a tanár hivatását, kötelességeit, 2-szor az államnak és egyházaknak, mint iskolákat fentartóknak teendőit és 3-szor: a társadalomnak feladatát az iskolával és a tanárokkal szemben. Vizsgálódásaink eredményekép megkapjuk azon cselekvési és szellemi értéket, melyet be kell hogy hajtsunk, ha nem akarunk csődöt mondani törekvé-

seinkben, mert benne rejlik hazánk és különösen a mi egyházunk ereje és életképessége is.

Ez áldozatot fog kérni, mindenikünktől, nem tagadom, de ha nagy munkába kezdünk, nem riadunk vissza az áldozatoktól sem. Nemde? Az áldozat edzi meg a munkaerőt, nemesiti meg jóakaratunkat. Hozzuk meg azt, nem bánjuk meg, sem egyházunk, sem mi magunk. Hisz nélküle ugy is sivár minden eselekvésünk. Ez édesiti meg a gond-adta pillanatok keserüségét. Ez adja vissza az élet küzdelmeiben fakóvá vált védőpaizsunknak régi fényességét. A gyengébe erőt önt, az erősbe bátorságot. Aczél idegeket ád a cselekvés pillanatában és csendes, boldog álmokat a nyugalom óráiban.

Mihez hasonlitsam az áldozatot a természetben, az életben? Mondhatnám, hogy eltikkadt növényzet levelein rezgő estéli harmat, melyet az mohó gyönyörrel sziv magába, mondhatnám, hogy hidegtől elsanyargatott embernek a befütött szoba melege, a nyomorban eléhezettnek kezében éltet-adó kenyér. Nevezhetném őrt-álló angyalnak a kétségbeesés kapuján, ki nem engedi benyitni a jelentkezőt és a megtérőnek utjára virágokat hint, melyeket az elösmerés és hála fakaszt keblében. A multra a feledés fátylát boritja és a jövőre a remény világosságáját bocsátja. Mindezeket mondhatnám, de nem mondom. Tudja azt mindenki és érzi, hogy mi az, ki valaha áldozatot hozott. És ki ne hozott volna közülünk?

Most térjünk vissza tárgyunkhoz.

Midőn a következőkben a tanárokról szólok: a középiskolai tanárokat értem.

1. A tanárnak legyen kellő tudása. A ki tanári pályára lép, érezzen magában tehetséget szakismeretei elsajátitására, melyben egész otthonosnak kell lennie. Nem nyugodhatik meg abban hogy csak azt tudja jól, a mit épen előad, hanem ebben való jártasságát folytonosan kell hogy gyarapitsa, mert a tudomány halad és illő hirdetőjéhez, hogy az ujabb vizsgálódások eredményeivel is jól megbarátkozzék. Nem azért, hogy azokat mind tanitványainak fejébe öntse, hanem válogasson belőle és tanitsa azt, a mi kiszabott tárgyával kapcsolatos és a miről gondolja, hogy az nem maradhat el, csakhogy az ne legyen igen sok. Tanitson meghatározott tankeretében annyit, a mennyit gondolata szerint — tanitványai, kellő szorgalom mellett, szellemi gyarapodásukra, elsajátithatnak. Ha tulterheli őket, értelmi erejük nem birja feldolgozni a nyujtott szellemi tápot; ez bennük kedvetlenséget okoz és azon meggyőződést érleli meg, hogy oknélkül fáradnak: miután a mit tőlük kivánnak ugy sem tudják megtanulni, minek törjék magukat vele, inkább nem is tanulnak! Az ily helyzet előidézését elkerüli a jó tanár, mi csak a tanügy kárára lehet. A tanár maga uralja szakmáját annyira, hogy azon senki fenn ne akadhasson és ebben a tekintetben magasan álló polczról nézzen le tanitványaira, de ugy tanitson, hogy tanitványai megértsék és meg is tanulhassák, a mit előadott és ne kivánja, hogy

ösmereteikben azok is melléje sorakozzanak. Mert az lehetetlen és nem szükséges.

A tanár tudjon tanitani. Istennek különös adománya az, hogy valaki tárgyát ugy adja elő és oly modorban magyarázza, hogy tanitványai szivesen hallgassák és megértve könnyen elsajátitsák. A ki nem bir ezen képességgel, az nem lehet jó tanár; lehet nagy tudománya, de ha ennek megkivánható egy részét nem képes tanitványaival megkedveltetni és ugy tanitani, hogy mint jól átgyurt, könnyen idomitható anyag menjen tanitványai éretlen kezei közé, azok bizonyosan nem fogják abból a kivánt alakot kiformálni és a tanitás munkája kárbaveszett. A tanárnak tanitói müködését egy hosszan elnyuló vizcsatornának képzelem, melyből, mint fő mederből veszik a vizszükségleteiket a beleágazó kicsiny vizosztó erek. Hogy ezek gazdasági feladatuknak megfelelhessenek, az ezekbe való folyásnak szabadnak kell lenni, mert ezek segélyével történik meg a szomszéd területek terméseinek javitása és igy gazdasági felhasználása. A tanár is hivatása gyakorlásában el kell háritsa azon akadályokat, melyek gátolják, hogy tanitásai tanitványainak lelkületéhez juthassanak. Erre a leghathatósabb mód az előadási képesség, melylyel mintegy lebilincseli a tanulók figyelmét és ennek nyomán beléjük átülteti ideáit. A tanár ösmereteiből kell hogy táplálkozzék tanitványainak tudásvágya. Ha a dolgok ezen természetes folyása megzavartatik, vége a tantás sikerültének.

A tanár szeressen tanitani. Mint nem lehet jó zenész az, ki nem szereti, kinek nem szenvedélye a zene, épp ugy a tanitásra való tehetségnek karöltve kell járni azzal, hogy a tanár kedvvel tanitson. A tanárnak kötelessége, hogy tanitványaiban felkeltse az ösmeretek megtanulására való hajlamot; ezen czél felé csak akkor tudja terelni az ifjuságot, ha az észleli, hogy ő egy benne égő vágy — a tanitás szeretetének unszolására tanit, ha látja folyton nyilvánuló érdeklődését, melylyel tanitványaiban, azoknak a tudományokban haladását kiséri. A tanuló ifjuság jó észlelő, helyes érzékkel meg tudja becsülni a tanitója, valamint tanulótársaiban rejlő szellemi és lelki tulajdonokat. Igyekezzék a tanár, hogy ezen önkénytelenül megejtett becsüből, mindig, mint az igazi tiszteletnek és szeretetnek tárgya kerüljön ki, akkor győzni fog azon küzdelemben, mely minden tanitónak türelmét és lelkierejét gyakran próbára teszi és melyet egyfelől a tanitványokkal való személyes érintkezésben, másfelől más térről eredő, őt munkálkodásában feszélyezhető akadályokkal vivand.

Ha a tanár megnyerte tanitványainak rokonszenvét és tiszteletét, ugy a legnehezebb positiot biztositotta magának a tanitás terén.

A tanár szeresse tanitványait és legyen irányokban mindig igazságos. A szeretet melege felolvasztja a közönyösök lelkén ülő fagyos kérget, képessé teszi őket az okos szó és a szükséges tanulmányok befogadására. A jó igyekezetü tanulókat további szorgalomra buzditja, a restekben a szégyennek addig alvó érzetét hivja életre és a kevésbbé tehetségeseket kitartásra sarkallja, a siker remé-

nyét állitván eléjök. A mit nem helyes időben alkalmazott szigor nem tud végrehajtani, azt teszi meg egy komoly, az emberi szeretet által sugalt feddő szó. És a mint csak a büntetés félelme által fegyelmezett hadsereg katonáit győzedelmes csatára nem vezetheti a legjobb hadvezér sem, ha nincs meg a seregben a jó szellem, a lelkesedés, ugy a tanitásnál csakis a szigorral vajmi keveset érhetünk el, ha nem adunk melléje emberi érzést és minden körülményt számba vevő jóakaró megfontolást.

A tanár ugy van tanitványai lelkületével, mint a kovács a vassal, melyből dolgoznia kell, csak ha azt megmelegiti, készitheti el a kivánt tárgyakat; a sziv hurjain kell játszani tudnia és az abból kiesalt hangok melegségére, mint Orpheus zenéjére, jó útra tér a meggomolyodott ifjuság. Igen, az eltalált jó szónak, a szivből jövő szózatnak, mely ujra szivekhez tér meg, csodahatása van a fiatalságra. Ezen csodaszert vegye igénybe a tanár, ki ezzel rendelkezik és jól megválasztott pillanatokban használja. Nem fogja megbánni.

De a miket fennebb elmondottam, nem ugy értendő, hogy a tanár, csupa jóságból, mindent elnézzen tanitványainak, kik, ha nem tapintattal vezeti őket tanáruk, jóakaratból származó engedékenységét gyengeségnek tekintik és mint szilaj csikó, melyet, ha nem idejekorán fékez meg a vezető lovász, faképnél hagyja mellette haladó mentorát — hamar kirugnak a hámból és magukat oly kihágásokra engedik ragadtatni, melyeknek szigoru megtorlását a tanári-kar tekintélye és az iskola jó hirneve feltétlenül megköveteli. Ily eseteknek hőse lenni, a mennyiben lehet, óvakodjék a tanár, de ha egyszer benne találja magát, álljon elébe határozottsággal és ebben való működésében őt erélyesen támogatni, az iskola vezetőségének fő kötelessége.

Legyen a büntetés ritka, de példátadó, hogy menjen el a kedvük a rakonczátlankodóknak azok ismétlésére.

Legyen a tanár tanitványaihoz, a tanitásnál, a kikérdezésnél és különösen az érdemjegyek kiosztásánál szigoruan igazságos. Ugy itéljen, hogy abban minden tanitványa, ha a tényeket elfogulatlanul mérlegeli, megnyugodhassék. Ne azt tekintse, ki, kinek fia, borja, hanem adja meg az érdemnek azt, a mi megilleti, bárhol találja, minden egyéb tekintet mellőzésével. Nincs a mi több rosz vért csinálna a fiatalságban, mint a tapasztalt igazságtalanság, midőn protectio és más személyes fontoskodások vezérlik a tanárt a tanuló előmenetelét tanusitó fokozatok meghatározásánál. Gyakran megtörtént, különösen régebben, hogy egy befolyásos egyén roszszul tanuló fia, egész légió rosz tanulót vont maga után keresztül a következő osztályba. Mi ha nincs, mindnyájan visszamaradtak volna. Kinek hasznára? Senkinek; de mindenesetre a tanintézet kárára. A ki a bizonyitványt kapta, arról előbb-utóbb, ugy is kikerül, hogy azt nem érdemelte meg és ezzel az illető még rosszabbul jár, mintha őt hamis pénzzel ajándékozták volna meg, melyen még tuladhat, másokra

tolva az esetleges felösmerés kellemetlenségeit; de tudást, annak idején nem mutathat az, kinek ninesenek ösmeretei. Ilyen meg nem érdemlett bizonyitványnyal hány fiatal ember ment már ki az életbe, felsőbb tanintézetekbe, kik egy eltévesztett pálya küszöbén veszik észre, hogy, a szükséges tudás hiányában, azon nem haladhatnak. Akkor okolni fogják az iskolát, - és méltán - mely őket oly bizonyitványokkal, melyekre nem szolgáltak rá, világgá bocsátá.

Ezen, ily móddal, mesterségesen átcsuszott egyéneknek egy része, tehetség nélkül, nem boldogulván lesz az államban az elégedetlen elem szaporitója, a socialistikus tanok hirdetője, mely a zavart elemének tartja, miután nyugodt viszonyok között nem tud megélni, mig ha a kaptafánál, a szabó tűjénél, vagy a kereskedő rőfjénél maradott volna — az igaz kisebb ambitióval lelki szemei előtt — a hazának hasznos polgára lett volna.

Nagy a szellemi, a vagyoni elkárosodás, mi a hazát éri, midőn az ifjaknak egész sorát az élet harczába küldjük, kikről bizton tudjuk, hogy kellő fegyverzet hiányában a küzdelem áldozataivá lesznek.

Ezt gondolják meg a tanárok, mielőtt oda bocsátanák őket, honnan megtériteni már nincs hatalmukban.

Az előbbiekben felsoroltakon kivül még egy nagy feladat vár a tanárokra, az, hogy a fiatalságból nem csak tanult, hanem egyszersmind becsületes, jellemes embereket és hazájukhoz hűen érző polgárokat neveljenek.

Hazánk jövője az ifjuság kezébe van letéve. Ha az megfelel a benne helyezett bizalomnak és szorgalmuk, kitartásuk ténynyé varázsolja honszeretetünk azon kedvencz eszméjét, hogy hazánk nagy, hazánk boldog legyen hogy azon intézmények védelme alatt, melyeket, a kiforrott férfikorban ők alapitandanak - - megelégedetten élhessenek a szerencsés utódok: akkor, ily képpel lelkünkben, megnyugodhatik hazánk jövője felett aggodó honfiszivünk! Hogy ifjuságunk ily irányu nevelésben részesüljön, erre mindenekelőtt szükséges, hogy annak vezérlete megbizható, derék kezekbe legyen letéve, kik őket előrelátással, szeretettel oktatva a tudományokban, ápolják bennök egyuttal a hazafiság mindenkiben élő csiráját, épp ugy, mint az önzetlen, nemes cselekedetek iránti fogékonyságot, az azokért rajongást.

Ily czéllal, az igaz hazaszeretet lelkesedésével eltelve, lépjen a tanár pályájára!

2. Midőn a jó tanártól — mint láthattuk — ily sokat, és hivatásából kifolyólag jogosan megkiván a tanügy, ezen egy élet munkásságát igénybevevő működéseért, az iskolákat föntartó állam és egyházaknak kötelessége őt ugy dotálni, hogy abból családjával egyetemben tisztességesen megélhessen és ne legyen kénytelen, a szükséges mindennapi után futva, miután azt az adott fizetéssel beszerezni képtelen, a tanitást és az azzal járó kötelességeit elhanyagolni. Mert a tanár épp ugy családapa, mint bármelyikünk, gyermekei neveléséről, saját maga és családja tagjainak szükségleteiről

neki is kell gondoskodni és ha ezek nincsenek meg — mi bizony gyakran megesik — ne csudálkozzunk, hogy van tanár, ki megosztja munkásságát, az őt lefoglalt iskola és egy más állásban végzett teendője között, mely őt a megélhetésben kisegíti. Hogy az nincsen előnyére az iskolának, midőn csak féltanár felett rendelkezik, azt nem kell fejtegetnem, ezért szerezzék meg az iskolákat fentartók, az iskola számára, az alkalmazott tanárnak másik felerészét is, melynek valóban inkább ott van helye, — az által, hogy adjanak neki tisztességes fizetést.

Hogy e tekintetben még sok a teendő a mi egyházunk-, iskoláinknál, de másoknál is, azt mindnyájan tudjuk.

A tanárnak nem csak jelenéről kell gondoskodni, jövőjét is kell biztositani. Egy kötelességét hiven teljesitő tanár elvárhatja, hogy öreg napjaira tisztességes nyugdijban és halála esetére családja is valamely segélyben részesüljön.

E fontos kérdésben az állam már sokat tett azon középiskoláknál, melyeket ő tart fenn, és a mi még nincs meg, valószinü, hogy azokat rövid időn belől létesiteni fogja, mert meg van győződve a dolog szükséges, a dolog sürgős voltáról és kivitelükhez az anyagiak, ha ez évben nem, a jövőben, vagy azután, csak előkerülnek, mert meg kell legyenek. Nehezebb a más iskolák helyzete, hol sok helyt a pénzügyi állás kedvezőtlen volta egyelőre megakasztja leghelyesebb combinatiok foganasitását. Az állam az 1883-ik évi XXX. törvényezikk alapján bevett az állami tanári nyugdijintézetbe meghatározott évi járulék befizetésének kötelezettsége mellett, sok, az egyházak által fentartott középiskolákban alkalmazott tanárt, mi nagy segedelem volt azon intézetek életének biztositására, és be fog venni, remélhetőleg, még többet. De hány tanár van még az országban a középiskoláknál, a theologiai fakultásoknál és más intézeteknél is, kik nem tudják, mi lesz velük és családjukkal, ha ők munkaképtelenné válnak és aggodalom fogja el övéiért haláluk esetén?

Hogy mikorra lesz kivihető, hogy ezen egészséget és életet emésztő gondot az azt terhelő tanárok vállairól egészen magukra vegyék az iskolákat fentartók? nem tudom, mint nem tudja a gazda, mikor jön meg a várva-várt eső, mely vetéseit kell hogy felujitsa; de hogy azt, a jó oktatás érdekében, mihamarább meg kell hogy tegyék: az kétségtelen.

Az is igaz, hogy csak azon esetben kivánhatjuk, hogy a tanár csak az iskolának és tanitványainak éljen, ha biztositottuk az ő és családjának jelenét és jövőjét.

A mint nem sajnáljuk az anyagi befektetéseket és gondosságunknak ezen módját, midőn egy birtokot berendezünk, egy költséges bérházat emelünk vagy hasznot hajtó ipartelepet alapitunk, vagy magunk kényelmére és munkáinknak jövő használatára fényes palotát épitünk (már a kinek módja van reá) azon hitben, hogy az abban elhelyezett tőkék jól fognak kamatozni nekünk és majd a minket követő utódok részére is: hogy tagadhatnók meg segélyünket, támo-

gatásunkat azoktól, kik hivatva vannak emelni a szellemi vagyont az országban és oly férfiakat nevelni a hazának, kik képesek lesznek, a megpróbáltatások idején müveltségük, szellemi fensöbbségük és a beléjök oltott hazafiság által, az ősök által megszerzett vagyont megtartani?

Ez oly dolog lenne, mintha egy, egyebekben egészen kész épületet fedél nélkül hagynánk, azon indokolással, hogy költség már nem futja — s egy-egy állatnyáj mellé, a legeltetés idejére, nem adnánk pásztort, avagy egy felszerelt hajót sik tengerre bocsátanánk, de feleslegesnek tartanók annak vezetésére hajóskapitányt rendelni. A mi az épületnek a fedél, a nyájnak a pásztor, a hajónak kapitányja, az az iskolának a tanár. Nélküle idővel összeomlik az épület, szétfut a nyáj és elpusztul a hajó. Tehát nem maradhatunk el.

De lehet-e iskola tanár nélkül? Ugy-e, hogy nem?

Legyen hát meg bennünk az akarat és készség, hogy megtartsuk őket a jelenben és a jövőre is.

De honnan vegyük ehhez a pénzt, az eszközöket?

Ihlet vezeti a szobrász vésőjét, a festő ecsetjét, midőn századokon át fönmaradó müveket alkotnak, melyek nevüket tiszteltté teszik a világ előtt. Semmiből, csak azon isteni szikrából, melylyel a mindenható kegyelme megáldotta, alkotja a lángész, ha érvényesülhet, az örök-becsüt, a maradandót.

A számok képletei ridegebbek. A költő tollának, a zenész fántáziájának fitytyet hány a számitó ész kálkulussa és a képzelet szárnyát szegve elmerül tehetetlenül, a minket fogva tartó akadályokkal szemben, melyeket helyesen csoportositott számok támogatnak. Itt mindennek meg van a maga meghatározott szabálya, csak ezek segélyével fejthetjük meg őket. Ha 120 frtra van szükségünk és nincsen csak 80 frtunk, a még hiányzó 40 frtot valamely módon hozzá kell adjuk, hogy boldoguljunk.

Ha nincs meg a kivánt összeg, hogy tanárainknak existentiáját kellőleg biztositsuk, keresnünk kell a módokat, hogy azt megszerezhessük. A mit erősen akarunk, a mire kitartóan törekedünk, azt is elérjük.

Csak ne zsibbadjon meg a jövőre kiterjedő bizodalmunk, ne lankadjon el munkásságunk és ezek térein megérik az arany-kalász. Hanem hogy arathassunk, természetesen vetnünk is kell.

Szakitsunk ki a rendelkezésünkre álló alapokból egy nagyobb összeget és csatoljuk ehhez ennek évenként felgyülő kamatain kivül, a mit e czélra hiveink jó akarata és az ezután jövő áldásosabb évek feleslege nyujt és meglátjuk eljön az idő, midőn örömmel felkiálthatunk: Im meg van!

Teremtsük meg az alapot bugóságunk, áldozatkészségünk és a minket koronként megszálló ihlet hatalma által, csak ne térjünk ki, óvatosságból, befolyása alól és meg lesz, a mit kivánunk.

Nagy dolgokat csak ahhoz mért eszközökkel lehet végrehajtani.

3. Az oktatás ügyének a társadalom is hozza meg a maga tributumát, csakhogy az ő járandósága ezuttal kisebb, mert nem érinti erszényét, melyet féltve őriz a mai kor embere. De nem is csoda. Sok mindennel küzd napjaink társadalma. Ha eleget tett az állam és a conventionalis etiquette szabályai követelményeinek, melyek sok terüt nyomnak szegény tagjaira; alig hogy leemelte azokat, örülve annak, hogy lélegzethez juthat, már távolból settenkednek a más és más ruhába öltözött kivánalmak és kopogtatva ajtaikon bebocsátást kérnek. Szeretne eltünni valahová, a láthatatlan szellem lényét felvenni egy időre és csak akkor megjelenni a felszinen, midőn tisztult a hely és odább álltak az őt blokkádirozó követelők.

De a mint a felhő megteszi a maga utját, mert a szél hajtja, ugy az embernek is engedni kell az őt szorongató körülmények nyomásának és ezek leteszik gyakran épp oda, hová legkevésbé vágyott volna. És a mint megszokjuk a fájdalmakat, ha azok gyakran jelentkeznek, de néha ki is maradnak, ugy megujult erővel veszszük fel viaskodásainkat az élet kellemetlenségeivel is. Csak mértéke van, és kell is, hogy legyen az emberek feltételezhető kivánságainak embertársaival szemben, a mint egy pohárba csak addig tölthetünk, mig megtelik, azontul a felesleges folyadék kiloccsan annak kezére, ki azzal ügyetlenül bánt el.

Nem teszszük ki magunkat ezen kellemetlen helyzetnek, midőn az oktatás ügyében társadalmunkhoz folyamodunk, a mit tőle kérünk, azt könnyen megteheti mindenki, csak nemesen érző szive sugallatát kell hogy kövesse, midőn felkérem, hogy adja meg a tanárnak saját körében és családja intimebb bensejében az őt megillető helyet és azon helylyel járó tiszteletet.

Ha a nap sugarai ráesnek a vele szemben levő fehér falra, onnan visszaverődvén, fokozott melegséget árasztanak a közelben levő tárgyakra. Azon tisztelet és bizalom, melyet a tanárok iránt mutatnak, ő róluk visszahat tanitványaik lelkületére és ők nagyobb elösmerést és igazibb vonzódást éreznek azon tanár iránt, kit családjának tagjai is megbecsülnek. Ezen venerationt megérdemli azon tanár, kire a szülők legdrágább kincsüket, gyermekeiket bizzák. Hisz kivülök ő az, kinek szavaira leginkább kell hogy hallgasson gyermekük ifju, a jó és rosz benyomásokra könnyen reagáló lelke; és ha egyszer meggyőződtünk róla, hogy a tanár olyan, a milyennek lennie kell: jellemes, igazságos és tanult ember, ezen jó tulajdonságok fényességeit tárjuk föl egész pompájában tanitványaik lelkülete előtt.

Egyszer azért, mert megérdemlik, másodszor, mert gyermekeink nevelésére is jó befolyással lesz az.

Legyen a tanár a családban nemcsak a gyermekek tanitója, hanem a család megbizható embere és barátja, kihez bizodalommal forduljanak minden időben.

Hálával és az elösmerés érzetétől eltelve gondolok vissza ifju napjaimra és azon évekre, melyeket házi tanitónk, Finta Elek, felügyelete alatt töltöttem. Ő családunknak igaz barátja, tanácsadója

és bizalmassa volt, kire megnyugvással lehetett épiteni a legkényesebb ügyekben is. Nem tekintettük őt idegennek, hanem jó rokonnak és ugy becsültük meg.

Intő szava komoly volt, de mindig igazságos és megérdemelt. Gyakran hibáimért keményen megfenyitett, hogy elszokjam azoktól, mégis hálával idézem magam elé azon ütéseket, melyek segitettek megtériteni a roszból. Az orvos is kiégeti a rosz indulatu sebet, hogy az tovább ne terjedjen és ez által megmenti a beteget. Az igazságosan és a maga idején alkalmazott büntetés megjavitja a vásott, kikapásokra hajlandó gyermeket; mig ő, ha másfelől látja, hogy az, ki őt inti és ki őt meg akarja a nemtelen indulatoktól tisztitani, a maga életében utánozható példaképen jár előtte, bizony törekedni fog, hogy a benne levő roszsz kisértéseinek ellentálljon; és ha egynehányszor erőt vett rajta, valószinü, hogy az az iránti készség is alább hagy benne.

Tőle tanultam, hogy utáljam a hazugságot, a kétszinüséget, hogy az igazságot kimondani, midőn vele segithetünk másokon, ha magunknak ártunk is vele — erény. Belém oltotta a szülők iránti szeretetet, odaadást és a nemes cselekedetek felemelő voltát.

Sokat köszönhetek másoknak is az életben, de hogy jellemben és erkölcsileg ennyire is juthattam, a hol most vagyok, azt szegény jó anyám ápoló gondosságán és gyöngéd szeretetén kivül neki köszönhetem. Meg is becsülöm ezekért emlékét és tisztelettel adózom porainak.

Tiszteljük és becsüljük meg a jó tanárt és tanitót, bennük magunkat tiszteljük meg és ez által használunk az iskolának, egyháznak és mindnyájunk hazájának.

Fejtegetéseim végéhez értem, de mielőtt partra szállanék és kezemből letenném az evezőt, melylyel gondolataim sajkáját a tanügy folyamának egyik ágán elvezetém, még pár szót kivánok intézni iskoláink tanáraihoz és a tanuló ifjusághoz. Üdvözölni kivánom önöket tanár uraink, a képzett, öntudatos és törekvő férfiakat. Kivánom, hogy ilyen, vagy, ha lehet, még jobb vezérkar intézze iskoláinkban a tanitás ügyét, az iskola diszére, az oktatás javára ezután is. Emelkedjék önökben mindenha a tudományok iránti szeretet és hitté szilárduljon azon meggyőződés, hogy hivatásuk komoly, néha áldozatot kiván viselőjétől, de ennek ellensulyaképp az mindig nemes, mindig felemelő, melynek látásán örömében megdobbanhat ujjongó szivük, mint felelevenedik és átszellemül az édes anya arcza, keblén nyugvó szerette gyermeke mosolyán. Kivánom, hogy legyen a tanári karban meggyökerezett szellem magasra törő tüzoszlop, melyen áhitattal csüngjön és kövessen, az őket tisztelő ifjuság! Ha önök ezt elérik, akkor megtették kötelességeiket. Ugy legyen!

Kedves ifjuság! Önök a mi gondoskodásunk tárgyai, a mi munkálkodásunk az oktatás ügyében az önök javára és előmenetelére szolgálhat. Csak meritsenek gyakran azon forrásból, melyet a tanárok odaadó buzgalma, valamint a tanügy barátainak áldozatai,

az önök szellemi és lelki épülésére fakasztott. Csak hajoljanak utána, az alkalom kinálkozik.

Mi futhatunk, fáradhatunk mindnyájan, kik az iskolák és a tanitás szent ügyét kivánjuk szolgálni, ha önök nem kivánják értékesiteni és feldolgozni azt, a mi az önök tevékenységét várva, önök előtt felhalmozva áll, akkor minden törekvésünk hiábavaló volt.

Előre hát nemes ifjuság, munkára fel előre, a ki megelőzi a többieket szorgalomban, kitartásban, azé a siker pálmája!

Egyesitsék magukban a hangyának fáradhatatlan igyekezetét, a méh szorgalmát, a hálóját fonó pók kitartását és nem leend legyőzhetetlen akadály önök előtt. Mi is meg leszünk jutalmazva az önök haladása és fejlődése által.

Petrichevich Horváth Kálmán.

# A közoktatásügyi minister XXVII. jelentése.

— Népoktatásügy. —

Folyóiratunk jelen évfolyamának 2. füzetében ismertetve volt a minister 1896/97. tanévi jelentésének IV. szakasza, mely a középiskolai oktatással foglalkozik. Most ismertetni kivánjuk az V. szakaszt, mely a népoktatás állapotáról számol be. E jelentésben még részletesebben van tárgyalva a népoktatásügy, mint az előző évi XXVI. jelentésben. A tárgyalásból első sorban a ministernek azt a törekvését szemlélhetjük örömmel, mely a *nemzeti állam* megszilárditására és kiegészitésére irányul. Az e czélból elért eredményeket számokkal, a statistika megdönthetetlen igazságaival mutatja ki a jelentés, miből látszik, hogy az összes népoktatási intézetek mily nagy szolgálatokat tettek oktatásügyünk ily irányú fejlődésének.

Meggyőzően tünteti fel már a bevezetés a ministernek helyes tanügypolitikáját, hogy nem csak a nemzetiségi vidékek, hanem a nagy magyar Alföld és más magyar vidékek oktatásügye is erős támogatást nyert az állami iskola felállitása által.

A bevezetés mondja el továbbá, hogy a községi és felekezeti iskolák részéről az 1893. évi XXVI. tcz. értelmében 2903 tanitónak lett kiegészitve fizetése 3—400 frtig, mely czélra 676,838 frtot forditott a minister.

Az unitárius iskolák tanitói közül kettőnek 300 frtig, 35-nek 400 frtig lett kiegészitve fizetése. Tehát a 38 unitárius iskolánál alkalmazott 45 tanitó közül csupán 8 nem részesült fizetés kiegészitésben. A gör. kel. felekezeti iskolai hatóságok vonakodnak e czélból az állami segélyt igénybe venni, de a minister a közig. bizottságokat szorosan utasitja annak ellenőrzésére, hogy a tanitók fizetési minimuma pontosan kiszolgáltattassék.

Részletesen emlékezik meg még a bevezetés a kereskedő-tanoncz iskoláknak új szervezetéről, a fiumei közig. biz. szervezéséről, mely szerint Fiume is kir. tanfelügyelőt kapott. Az ujonnan szervezett gazdasági ismétlő iskolákról, melyeknek száma már 339 volt 1897-ben és szervezés alatt áll még 131. A minister vegyes intézkedései közül megemlitjük, hogy 14 román tanitó a tanitástól eltiltatott 100 tanitó a magyar nyelv sikeres tanitásáért 5000 frt jutalmat kapott. Az Erdélyrészi Kárpát-Egyesületbe a tanitók tagsági díj fizetése nélkül léphetnek be, hogy a turistaság iránt érdeklődést

keltsenek. Szóval a miniszternek igen számos hasznos rendelkezéseit tünteti még fel e rovat, melyeket mind föl nem sorolhatunk.

A szakasz I. fejezete a kisdedóvásról emlékezik meg igen részletesen, melyből konstatálhatjuk, hogy *a kisdedóvásügy lassan fejlődik.* A legszorosabb értelemben vett óvókötelesek közül, kiknek száma 254.325 gyermek, semmiféle óvóintézetbe nem járt 65.291 gyermek. Vagyis óvóintézetbe járt a 3—5 éves gyermekeknek 18·2%-a.

Az óvóintézetek száma ez évben különben 145-el szaporodott, vagyis 1844-ről 1989-re emelkedett. Fentartási költségük 1,093.191 frtot tett ki, melyből szaporodás 56.021 frt.

A II. fejezet szól a tulajdonképeni *népoktatásról.* A tankötelesek száma e tanévben volt 2,939.100 gyermek. Szaporodás csupán 0·28% vagyis 8.434 gyermek.

A mindennapi tanköteles gyerekek közül 85·49% arányban iskolába járt 1,726,276 gyermek, iskolába nem járt 14·51% arányban 298.910 gyermek. Az ismétlő iskolások tankötelesei közül 66% arányban iskolába járt 579.348 gyermek, nem járt 34% arányban 298.566 gyermek.

Igy megjegyezzük, hogy a 61.618 unitárius lakós közül tanköteles volt 11.567 gyermek, 91 gyermekkel több az előző évinél.

Ebből iskolába járt 9.261 gyermek a mi 77·98%-nak felel meg. Sajnos, hogy e statistika szerint a többi felekezettől kissé elmaradánk, mert csupán a gör. katholikusok esnek utánunk 62%-ál s a gör. keletiek 63%-al. Első helyen állanak az ág. evangelikusok 90·50%-al, utánuk egyenlő arányban jönek a róm. katholikusok és ev. reformatusok 84·84%-al. Örvendetes jelenségkép emlitjük meg, hogy nemzetiségi tekintetben *az összes iskolába járóknak 54·24%-a magyar anyanyelvü volt,* a mi az általános többségen felül 4·24% különbözetet mutat.

Népoktatásügyünk extensiv fejlődését mutatja azon táblázat, melynek tanusága szerint 13 olyan törvényhatóság volt, melyekben az összes tankötelesek 90%-nál több járt iskolába. E tankerületekbe az erdélyi részekből csak Brassómegye esik bele. A városok között első helyen áll Kassa. Kolozsvár mindjárt a harmadik helyre sorakozik.

Nevezetes hibákat és mulasztásokat is sorol fel a jelentés, midőn kimutatja például, hogy 175-el több lett az előző évihez képest azon iskolák száma, a melyekben a magyar nyelv oktatása a törvény követelményének nem felel meg. Kimutatja a jelentés továbbá, hogy 12 r. kath., 302 gör. katholikus, 206 gör. keleti tanitó nem akart megfelelni annak a kötelességnek, melyet az 1879. évi XVIII. tcz. elébe szab a magyarnyelv tanitását illetőleg, holott tudtak magyarul. E mulasztásokat különben erélyes ministerünk nem nézi összedugott kézzel, hanem levonatja az illető felekezetekkel azoknak következményeit és gondja van rá, hogy a népoktatási törvény revisiója alkalmával az ebbeli hazafias érdekek csorbát ne szenvedjenek.

A tanitók száma e tanévben kereken 500-al szaporodott, a mi igen örvendetes adata a jelentésnek, valamint az is, hogy az iskolák

száma 67-el szaporodott. E szaporodás mind az állami iskolákra és azok tanitóira esik, minélfogva igen természetes, hogy a községi és felekezeti iskolák apadtak. Az állami iskolák szaporodtak 268-al. A községiek apadtak 52-vel, a róm. katholikus iskolák 51-el, az ág. ev. iskolák 9-el, a ref. iskolák 103-mal, az unitárius iskolák száma apadt 5-tel és igy ma van 38 iskolánk. Jelleg szerint nekünk unitárusoknak vegyes ikolánk van 34, fiu-iskolánk 3, leányiskolánk 1, a kolozsvári. A leányiskolák száma mindenik iskolafentartónál többségben van a fiuiskolák száma felett, kivéve az unitárius, az izr. és a gör. keleti felekezeteket. Az iskolák összes száma 16.951; a tanitók száma 27.150, melyből ma már 25 ezer, vagyis 92%-nál több képesitett.

*A felső népiskolákról* a VI. fejezet szól. Ezeknek számát az a törekvés, hogy az oktatásügyet a középfokon lehetőleg egységesiteni kell, évről-évre apasztja. Számuk már csak 32, tehát az előző évinél 10-el kevesebb. A következő fejezetek *a polgári, felső leány* és *kereskedelmi iskolákról* szólanak.

A polgári iskolák fejlődésében nagy része van a közoktatási kormánynak, mert nem csak számukat szaporitja, hanem azok számára egyuttal évről-évre mintaszerü új épületeket emel, minélfogva ez intézmény rövid idő alatt arra a szinvonalra fog emelkedni, a melyre fontos szerepénél fogva szüksége van. Ma még a földmivelői, az ipari és kereskedői foglalkozásokhoz sok előitélet füződik; a polgári iskolai intézmény helyes reformálása lesz hivatva ez előitéleteket lerombolni s e társadalmi osztályokat a maguk megfelelő elhelyezkedésükben elősegiteni.

Igen fontosnak mondja a jelentés a polg. iskolák müködését magyar nemzeti szempontból is. A 38.824 tanulóból 9.197 nem magyar anyanyelvü, kik közül legfölebb egy ezer jár nem magyar tannyelvü intézetbe. Ha ehhez hozzá vesszük, hogy az állami polg. iskolák növendékei 11.261-et tesznek ki, kik többnyire nemzetiségi vidékek növendékei, de azért kifogástalan magyar szellemben kerülnek ki az iskolából: az állami polg. iskolák minél nagyobb számban való fejlesztését nem ok nélkül jelzi fontos állami feladatnak a jelentés. E tanévben 82 állami polg. iskola müködött, melyből évi szaporulat 8. Az összes polg. iskolák száma 268, a szaporodás 22. A tanulók összes száma 38.824. A polg. iskolák növendékeinek megoszlását feltüntető táblázat szerint a polg. iskolát leginkább látogatják az izraeliták, vagyis 1000 tanulóból látogatja 76 izraelita, 13 unitárius, 16 ágostai ev., 12 róm. kath., 8 ref., 4 gör. keleti és 1 gör. katholikus. A tanitók száma — a helyetteseket és óraadókat is beleértve — 1922. Ezek közül okleveles 1453, nem képesitett 469. Férfi-tanitó ezek között 1182, nő 740. A segédtanitók helyzetén a minister az által kiván segiteni, hogy fokozatosan a X-dik fizetési osztályba sorozza őket. Ezek száma 291.

*A felsőbb leányiskolák* fejlődésében felmerült mozzanatok közül kiemeli a jelentés azt, hogy a minister megbizásából Szuppán Vilmos

ministeri biztos új tantervet dolgozott ki ez iskolák számára, „mely egyfelől megszünteti, az eddigi tervben tapasztalt hiányokat, másfelől lehetővé teszi azt, hogy a kiválóbb növendékek a felsőbb leányiskolához csatolandó két éves felső tanfolyamban megszerezzék a gymnasiumi érettségi vizsgálat letételéhez szükséges ismereteket“.

A ministernek ezen nagyfontosságu és új korszakot jelző intézkedése ugy látszik oda fejleszti a felsőbb leányiskolákat, a hová Molnár Aladár tervezte volt, midőn azokat középiskolai jelleggel kivánta felruházni.

A felsőbb leányiskolák növendékei, tanhelyiségei, fokozatosan szaporodnak, valamint a tanárok száma is emelkedőben van. Ez intézetek száma 24, melyből 12 állami, 3 községi, 3 református, 5 róm. katholikus és 1 magán jellegü.

A IX. fejezetben *a felső kereskedelmi iskoláról* emlékezik meg a jelentés. Igen részletesen tünteti fel azon adatokat, melyek az oktatás eredményére és az érettségi vizsgálatra vonatkoznak. 4 állami intézetben nagyobb volt a tanitási eredmény a közismereti, 12-ben a szak tantárgyakban, 19-ben pedig a szak- és közismereti tárgyakból egyenlő volt az eredmény. 35 intézet közül 32-ben volt érettségi vizsgálat, melyekre 1455 ifju jelentkezett. Sikerrel vizsgázott 1008, a többi visszavettetett, még pedig 2 hóra 303, egy évre 140. Külön engedély alapján vizsgázott 55 egyén, többnyire már alkalmazott tisztviselők.

A tanulók száma e tanévben 4684 volt, 388-al több az előző évinél.

Az intézetek és tanárok száma is emelkedést mutat.

17 intézet tett kirándulást hosszabb tanulmányutra. A jelentés nagyon helyesli azon intézetek eljárását, melyek növendékeiket a költséges, fárasztó és sok időbe kerülő külföldi utak helyett, föllendült hazai iparunk és kereskedelmünk *belföldi tanulmányozására* viszik.

*A tanitóképzőkről* a X. fejezetben számol be a jelentés. A 49 tanitóképzőben 520 tanár oktatott 3715 növendéket. A 26 tanitónőképző intézetben 303 tanár 2450 növendéket. E tanévet 5823 növendék fejezte be. Évközben kimaradt 342 tanuló, a mi a beirottak 5·5%-nak felel meg. Megjegyzi a jelentés, hogy férfiak nem keresik annyira a tanitói pályát, mint a nők. Épen azért a jelentés szerint igyekszik a minister s a szegénysorsu tanulóknak a tanitói pályára való előkészülést minél szélesebb körü segélyezésekkel lehetővé tenni. Összesen 3978 növendék 64·5% arányban részesült segélyben vagy ösztöndijban, mely összeg 329.561 frtra rugott. Az évi emelkedés 35.321 frt, melyből minden tanulóra 5·7 frttal több segély esett, mint az előző évben.

A 75 képzőintézetben együttesen 1444 oklevelet adtak ki, 83-al kevesebbet az előző évinél. Ebből 858 tanitói, 436 tanitónői elemi iskolai; 33 tanitói és 117 tanitónői polg. iskolai fokozatu.

A tanitóképzők növendékei száma 224-el, a tanitónőképzőké 352-vel szaporodott, mely körülmény némileg oszlatja azon aggodalmakat, melyeket a közelmult időben a tanitó-hiány okozott.

*Az árva- és szeretetházakról* a XI. fejezet számol be, a menynyiben a népoktatás ügykörét érintik. 89 árvaház közül 38-ban volt elemi iskola, 3 intézet pedig külön óvodát is tart fenn. A 9 szeretetház közül mindenikben volt iskola.

Ezeken kivül az orsz. tanitói nyugdijalapból ez idő szerint 3 árvaház tartatik fenn: Debreczenben, Hódmezővásárhelyen és Kolozsvárott. Most épül a negyedik Kecskeméten. A 98 intézet 4234 növendéke közül 10 unitárius volt.

*Az iparos- és kereskedő tanoncziskolákat* a XII. fejezetben ismerteti a jelentés.

Az iparos-tanoncziskolák száma ez évben 364-ről 369-re emelkedett. A tanulók száma tesz 75.144, melyből szaporodás egy év alatt 2426 tanuló.

E számból unitárius vallásu 282 tanuló. A 86 kereskedő-tanoncziskola 6076 tanulója közül csak 9 unitárius.

A jelentés népoktatásügyi része a XIII. fejezettel záródik, mely a kir. tanfelügyelők müködéséről szól. Ebből megemlitjük, hogy 16.951 népiskola közül 5.866 iskolát látogattak meg a kir. tanfelügyelők, mely látogatás a mult évivel szemben emelkedést mutat 2%-al. Meglátogatták az összes iskoláknak 34·6%-át, a 38 unitárius iskola közül meglátogattak 18-at 47·3%-os arányban.

E jelentés Wlassics Gyula ministernek 3-ik éves müködését világitja meg. A jelentés e rövid ismertetéséből is meglátszik, hogy a minister gondoskodása a népoktatásügy minden részletére kiterjed, s avatott kézzel vezeti Magyarország mivelődés ügyét évrőlévre mind magasabb szinvonalra.

Iszlai Márton.

# Hálaünnepélyt megnyitó beszéd.[1]

Igen tisztelt közönség, kedves tanuló ifjak! Elhangzott a „Hymnus“, elhangzott azon érzelmek között, melyeket a teremtő az emberi szivekbe oltott, a legnemesebb, a legmagasztosabb: a hála érzelmei között. Hisz maga a teremtő, ki a világegyetemet megalkotta, ki teremtményeit ezernyi-ezer javaival elhalmozza, sem kiván egyebet tőlünk, minthogy hálás érzelmekkel viseltessünk iránta, s jótéteményeit jóra használjuk föl.

Boldog az, kinek lelkéből e szent érzelem nem hiányzik, mert ennek hatása a legnagyobb mértékben ösztönöz mindnyájunkat a jó cselekedetekre.

Hálás érdemeinket kifejezni, bennetek kedves ifjak azokat erősiteni czélja a mi mostani összejövetelünknek, ünnepségünknek.

Ime, itt ez előttem levő asztalon egy könyv fekszik, melynek neve „Aranykönyv“, e könyvben, a ki nem tud lelkével is olvasni, csak a betüket látja, de a kit nemes tettek, cselekedetek és polgári erények felmelegiteni, heviteni képesek, az, a legnemesebb gondolatok hosszu végtelen lánczolatát képes ebben fölfedezni. E gymnasium jóltevőinek nevei vannak e könyvben megirva és megörökitve, kiknek jótékonyságuk nem csak abban állott és áll, hogy kenyeret adtak és adnak a nélkülözéssel küzködő szegény tanuló ifju számára, ruhát annak, ki nem képes magát az idő viszontagságai ellen a megfelelő ruházattal ellátni, hanem főkép abban, hogy az emberi nemesebb érzelmek, hazafiui és polgári erények csiráit, a melyek az ifju, a gyermek keblében még csak szunyadoznak, életre kelti, tettre, munkásságra serkenti s mint jótékony szellemek veszik körül azokat, kik a szépért, igazért, nemesért küzdeni nem szünnek, nem csak biztatva, bátoritva, hanem segitve is ott, hol arra szükség volt és van.

Mikor én e jóltevők emlékét szándékozom e helyen feleleveniteni, jóllehet nyelvem nem képes érzelmeit tökéletesen kifejezni, mégis megvagyok arról győződve, hogy mindnyájuk lelkében visszhangra találnak szavaim, mert a jó tettnek van az a hatása, hogy

[1] Tartatott a székelykereszturi unitár. gymn. jóltevői emlékünnepén 1898. május hó 19-én.

ékes szólás nélkül is hatni tud és én abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy jóltevőkről, jó tettekről emlékezem meg, mely jótettek évről-évre, sőt még kisebb időközökben jelentkeznek, de azok megalapitóinak emlékét csak nagyobb időközökben 5—5 évenkint ünnepeljük, ez által is mintegy hódolva szerénységüknek, kik bizonyára nem azért eselekedték a jót, hogy nevük mindegyre csillogtassék, hanem azért, hogy jó cselekedeteik hatása eredményekben tündököljön.

Ezen hálaünepség megtartására gyültünk ez alkalommal össze itt e falak közt a székelység egyik nevezetes, az unitárius közönségnek és unitárizmusnak, mondhatnám, szive kamarájában. Valamint a sziv van hivatva arra, hogy egészséges vérrel lássa el az egész testet, ugy ez intézetnek is legfőbb czélja, hogy egyházunknak, a társadalomnak és hazánknak olyan polgárokat és munkásokat adjon, kik ép észszel, józan felfogással tudjanak munkálkodni azon a téren, melyre sorsuk hivni fogja.

A mi jóltevőink felismerték ezen intézetnek fontosságát, belátták, hogy ez itt nagy és fontos szolgálatot, mondhatnám, missiót teljesít, ugy egyházi szempontból és az unitarizmus egyik góczpontján, mint hazafias szempontból a nemzetiségi gyürüzet által körülvett magyar vidék őrállomásán, s bizonyára ezért, ez okból halmozták ide fáradságaik anyagi eredményeit, ide ez intézetbe, melynek ugyszólván minden fala, minden göröngye a jótékonyság szent oltáráról halmoztatott egymásra.

Ti jóltevők, kiknek szellemeit tisztelettel, hálás érzelmekkel vesszük körül s idézzük ez alkalommal is magunk közé, tekintsetek le reánk a magasból s im nézzétek, nem veszett ki a mostani nemzedékből, a mostani ifjuságból sem a hála érzete. Nem feledkeztünk meg rólatok, szerény körben bár, de hálatelt szivvel szentelünk ünnepet emlékeiteknek. Legyetek meggyőződve arról, hogy nemes cselekedeteitek bőséges gyümölcsöket teremnek s magasztos példáitok a mai anyagias korban is tettekre, cselekedetekre hevitik és utánzásra ösztönzik az arra fogékony kebleket.

Mi hogy ugy legyen, szivemből kivánom és az igen tisztelt közönséget, valamint titeket is kedves tanuló ifjak, szivesen üdvözölve, a mai ünneplést megnyitottnak nyilvánitom.

## Bezáró beszéd.

E magasztos ünnepély lefolyása alatt ugy az alkalmi beszédből, mint az 50 évig szolgált Koronka Józsefnek életiratából, [1] azon tapasztalati hasznos tanulságot merithettük, hogy a jótékonyság nem csak anyagiakból áll, hanem jóltevő az is, ki szellemi kincseit magasabb czélok elérésére, szolgálatára hiv ragaszkodással, kitartó szorgalommal értékesiti, példát mutatva a felebaráti szeretetben, egyháza,

[1] Jövő füzetünkben közöljük. Szerk.

hazája iránti ragaszkodásban. Mert nem csak az anyagi javak — hisz nem mindenki jut abba a helyzetbe, hogy anyagi kincseket adományozhasson, — hanem egy hosszu életpálya becsületes munkássága is, mi világitó szövétnek gyanánt szolgál az utódok előtt, ép oly jó tétemény, mint amaz, mert mind a kettőnek jutalma az irás szerint: „adjatok és adatik nektek a boldogság kincse".

Ti kedves tanuló ifjak, még nem tudjátok adakozásban fejezni ki jótékonysági hajlandóságaitokat, mert még abban a helyzetben vagytok, hogy gyűjtenetek kell anyagi és szellemi kincseket, de ha majd felnőtök s ti is birni fogtok akár anyagi, akár szellemi kincsekkel, kövessétek a jóltevők példáit s készséggel adjátok a szerzett és szerzendő javaitokat, kincseiteket a nemes és szent ügy szolgálatára, hogy cselekedeteitekben ti is éljetek az idők végéig.

Gondoljatok őszinte szivvel mindnyájan jóltevőitekre, s fohászkodjatok, hogy segéljen az egek ura minél többre, hogy a jótékonyságból minél többet gyakorolhassatok.

Én pedig kérve-kérlek, hogy törekedjetek s tűzzétek magatok elé e magasabb czélokat, mert meg vagyok győződve arról, hogy akkor nem kell félnetek attól, hogy a világ árja által elragadtattok s elüzettek attól a rév-parttól, hová a becsületesség és a polgári erényekkel diszitett munkás élet vezet el mindenkit.

Megköszönve a tisztelt közönségnek szives megjelenését s titeket kedves tanuló ifjak még egyszer ismételve a hála érzelmekre buzditván, a mai ünnepélyt bezárom.

Dr. Jankovich Pál,
isk. felügyelő-gondnok.

## Párisi Levél.

*Páris*, 1898. máj.

(A párisi theol. társulat: Ménégoz értekezése a szent háromságról. Vallási társulatok. A nantesi edictum kihirdetésének 300 évi fordulója. Az Oratoire egyház papválasztás ügye.)

Szerkesztő Úr!

Régóta nem irtam a theol. társulatról, habár az rendesen megtartja üléseit és dolgozik. S ha még sem irtam gyakrabban, annak oka az volt, mert az ott olvasott és vitatott tanulmányok nem voltak átalános érdekűek. A társulatnak két utóbbi ülése azonban Ménégoz értekezése alapján olyan kérdést tárgyalt, mely egyike a legfőbb fontosságú kérdéseknek. Ménégoz a háromságtanról olvasott fel.

Nem szükség, ugy hiszem, őt újra bémutatnom. Ezt megtettem akkor, mikor két munkáját ismertettem, „La theologie de l'Epître aux Hébreux" és „Notion biblique du Miracle" munkáit, melyek közűl különösen az utóbbi sok ellenvetéssel találkozott. A háromság tanáról írt értékezését is nagyon támadták a theol. társulatban és az orthodox lapok szenvedélyes birálatokat irtak arról. Ménégoz tanár, mint Sabatier, a symbolismusnak hive, vagy a mint ma az egyházi sajtóban használják, a *symbolo-fideisme*-nek. S éppen ez az, mit a szélső orthodoxok támadnak és gunyolnak, a symbolicus mód, melytől kedvelt dogmáikat féltik. Az orthodox háromságtant Ménégoz nem ugy tárgyalja, mint ők szeretnék. Tényleg a tudós tanár munkája semmit sem hagy meg a háromság hagyományos orthodox fogalmából. Teljesen átalakitja, megváltoztatja az orthodox dogmát.

Tanulmányát „az élő és igaz Isten: Atya, Fiú és Szent lélek" segélyül hivásával kezdette. „Csakhogy ismerve, — mondotta — az én theol. elveimet, önök nem várják, hogy elfogadjam a háromság hagyományos dogmáját behunyt szemmel, vizsgálódás nélkül, csupán azért, mert azt a conciliumok megállították és a mi hitvallásunkba elfogadtatott. Nem ismerhetem el sem az egyházi atyáknak, sem a hitujitóknak, sem pedig egy kortársunknak sem, lett legyen bár egy szent, azt a jogát, hogy rám erőszakoljon egy tant, melyet kénytelen lennék szavára hinni. Ez nem lenne sem protestans, sem keresztény dolog. A tekintély hit ellenkezik a Krisztus és az apostolok szellemével, ellenkezik a hitujitókéval, sőt még hitvallásunkéval is. Az lényegesen katholikus . . ."

Ménégoz meg van győződve, hogy a háromságtan mély igazságot rejt magában és megkisérti, hogy az örök és igaz alaptól elválaszsza az időlegest. E miveletet azzal kezdi, hogy adja a háromság formuláját a hires *Quicunque* symbolum szerint, melyet hibásan tulajdonitanak Athanasiusnak, Krisztus istensége e harczosának. S miután az egész formulát idézte, azt tette hozzá: „Ime a maga csalhatatlan formájában a háromság orthodox fogalma". Azután részekre szedi ez okmányt és megmutatja az ellenmondásokat és képtelenségeket, tisztán láttatja a kereszténységre gyakorolt idegen befolyást, melynek nyomai e symbolumon vannak, melyet a VI. vagy V. száz évnél fennebb vinni nem lehet. Kitünteti, hogy a modern psychologia teljesen különbözik e symbolum szerzőinek psychologiájától. A háromság dogmája nem egyezik az apostoli iratok tartalmával. A menynyire különböznek János evangeliumának első tételei a három első evangeliuméitól, és Pál apostol tételei zsidó és görög eszmék vegyüléke, éppen annyira megegyeznek egy pontban egymással, abban, hogy mindenik teljesen monotheistikus. A háromságtana nem található az uj-szövetségben. Sem a Jézus Krisztus, sem az apostolok nem beszéltek hármas személyiségről, vagy három hypostasisról vagy az istenség bárminő hármasságáról. Kétségtelen van szó az új-szövetségben az Atyáról, Fiuról és Szentlélekről, de a hármas elkülönzés eszméje, a személyi háromság a lényeg egységében, ez teljesen távol áll az egész bibliától. Mindnyájan tudjuk, hogy I. János 5, 7. nem hiteles.

S tanitja-e az uj-szövetség a Szentléleknek az Atyától külön isteni személyiségét? A szentlélek most uj jelenik meg, mint többékevésbé személyes hatalom, megindítja a prófétákat, megmondja nekik a jövendőt, leszáll a Jézusra, megjelenik a tanitványoknak... De máskor a szentirók leggyakrabban az Isten lelkével azonosítják a Szentlelket. Előttem, — mondja Ménégoz — kétségen kivül áll, hogy Szent Pál és Szent János a Szentlelket és Isten lelkét azonositották és hogy sohasem tekintették az Atyát és a Szentlelket, mint két személyt. A Szentlélek az Isten lelkével azonos levén, joggal lehet a Szent lélek istenségéről beszélni. De az uj-szövetség, s még kevésbé az ó, nem ismer két külön személyi és egymás mellett létező lényeget Istenben, melyeknek egyike az Atya lenne és a másik a Szentlélek. S tanítja-e az uj-szövetség a Jézus Krisztus istenségét, tanitja-e azt, hogy ő Isten? Az Isten fiának fogalma nem ugyanaz az uj-szövetség íróinál. A synoptikus evangeliumokban Jézus Istenfiának neveztetik theocraticus értelemben. Pál apostol theologiájában az Istenfia az első teremtmény, az első, méltóságban és időben az égi szellemek közt. Jánosnál ugyanaz, mint Philo *logosa*, az istenség emanatiojának alakja. De egy uj-szövetségi iró se azonositja Jahveh-vel. A Jahveh incarnatiojának eszméje teljesen távol áll a szentirók gondolatától. Ennek nem találjuk semmi nyomát, sem az uj-szövetségben, sem Izrael törvényében. Jézus és az apostolok éppen annyira szigorú monotheisták, mint Mózes és a próféták. A több személyiség eszméje sohasem volt még távolról sem gondolatukban.

Az evangeliumot elfogadott görög bölcselők voltak azok, kik ezt a fogalmat a keresztény theologiába bevitték . . . Igy lett az egyszerű monotheismusból háromság. Hogyan történt ez? Mi az a vallási igazság, melyet az fentart? Az Isten kijelenti magát a vallási és erkölcsi lelkiismeretnek, vagy hogy egy bibliai szót használjunk: a léleknek. Az Isten lélek és a ki lélek, az személyes. Isten mindenütt jelenvaló és jelenvaló az ember szellemében is. Az ember is személyes lény. S az ember és Isten közti szellemi, benső viszony, a személy viszonya a személyhez. E viszony, mint minden személyes viszony annyival bensőbb, minél nagyobb a hajlandóság és bizalom. Ez észrevét arra tanit, hogy Isten mind transcendens, mind immanens. „A transcedens Isten az Atya, a mennynek és földnek teremtője. Az immanens Isten, a Szentlélek. Imé a háromságtannak két szava . . . Midőn azt erősitjük, hogy az Örökkévaló, a mi Istenünk egyetlen egy Isten, a személyi lelkiismeret egységét erősitjük meg. De a mi ábrázoló gondolatunk fentartja a különbséget a transcendentia és immanentia között. Igy elfogadjuk a mi a háromság formulájában igaz, a nélkül, hogy abban a metaphysikai tévedést megtartanók."

Hogyha most az Atya és Fiú viszonyára térünk, Ménégoz azt mondja, hogy a Jézus Krisztus a vallásos nézlet szempontjából a transcendens Istennek, az égi Atyának tökéletes kijelentése; ő tanitásai, élete, halála által megismerteti velünk az Isten gondolatát, érzelmét, akaratát, lelkét. Jézus Krisztus a Szentlélek immanentiájának tökéletes kijelentése az emberiségben. Ebben az értelemben Jézus Krisztus előttem isten-ember, vallási és erkölcsi tekintély, mesterem, uram, a kiben hiszek, s a kit követni és szolgálni akarok. Ménégoz többször visszatér a pontra, hogy Jézus csak is a vallási és erkölcsi dolgok rendjében „Isten igéje", az igazságnak teljes kinyilatkozása. Mert egyebekben osztotta az emberek fiaival közös tévedhetőséget, az igazságnak és tévedésnek minden változataival együtt, mi csak az értelem használatánál előjöhet. „És hogy minden félreértést kikerüljek, — mondja — hozzá kell adnom, hogy én nem hiszem, hogy Jézus különös kijelentést tett volna az Isten metaphysikai természetére, arra nézve, hogy mi legyen Isten magában, az emberrel való viszonyától függetlenűl" . . . Csakis mikor abba a környezetbe megyünk át, melyben a zsidó-alexandriai theologiával elegyült platonismus uralkodott, látjuk egy második isteni személy tanát, a háromság második személyének incarnatioja eszméjét megjelenni. Könnyü annak fejlődését eredetétől végig követni, odáig, mint a *Quicunque* symbolumban van. A háromság dogmája e fejlődésnek a gyümölcse. Ménégoz tanulmányát igy végezi: „Most formulázhatjuk a háromságról való fogalmunkat: az Atya a transcendens Isten; a *Logos,* az emberiségben immanens Isten, kijelentve magát a történelemben és teljességében kinyilatkoztatva a Jézus Krisztusban; a Szentlélek a benső, a bennünk immanens Isten, bizonyságot téve a mi lelkünkben. Rövidebben: az Atya a transcendens Isten, a Fiú az objectiv immanens

Isten, a Szentlélek a subjectiv immanens Isten. És ez a három csak egy. De a három a mi gondolatunknak három különböző személy. Azokat megkülönböztetve mi mind a hármat személynek fogjuk fel, mindeniket a maga szerepében az emberiséghez való viszonyában. Mi nem is igen ábrázoljuk magunknak másképpen, mint „Atyákat", csupán különbségükben van tudalmunk arról, hogy ábrázolásunk tisztán alanyi és hogy tényleg az Istenben nincs három személy, mely lelkünknek három különböző forma alatt nyilatkoztatja ki magát.

Talán kifogásolják ezt, mint sabellianismust. Hogyha az lenne is, nincs miért féljek, mindamellett a kiátkozások mellett is, melyekkel a sabellianusokat az orthodox zsinatok sujtották. De e kifogás nem egészen alapos. Sabellius tényleg visszavetette a hármas isteni személyiséget és az Atyát, a Fiút és Szentlelket csak ugy tekintette, mint ugyanazon Istennek három különböző személyi nyilvánulását. E tekintetben az én nézeteim egyeznek az övéivel. De nem követem, mikor azt tanitja, hogy e hármas nyilatkozat *egymásutánban* történt az idő folyamán. Bizonyára mi a teremtésben mindenekfelett az Atya munkáját látjuk, a szabaditásban a Fiuét, a Pünkösd napján az egyház megalapitásában a Szentlélekét ; de nem fogadhatjuk el az Isten *chronologikus* kinyilatkozásának eszméjét, a hogy Sabellius érti. Szerintünk az Istennek hármas müködése, ha ugy akarjuk nevezni, teljesen egymás melletti. Az Isten folytonosan munkál, mint Atya az ő transcendentiájában, mint Fiu az ő objectiv immanentiájában, mint Szentlélek az ő subjectiv immanentiájában.[1] E hármas tevékenységnek nem tulajdonithatunk időbeli egymás után következést.

Világos hogy ha az eredetre akarunk visszamutatni, azt lehet mondani, hogy az Istennek elébb a világ teremtésével kellett kezdenie, mielőtt annak szabaditásán munkál és hogy az emberi lelkiismeretnek nem tehet bizonyságot, annak megszületése előtt. Azt is megjegyezhetni, hogy a benső bizonyság előbbi, mint annak szóbeli kifejezése. Lehet vitatni azt is, hogy melyik elsőbb a gyermek szivében, a benső vagy külső bizonyiték-e. De Sabellius elmélete ebben semmi világosságot nem nyujt. Mi azt erősitjük, hogy Istennek e hármas forma alatt való müködése, mit megállitottunk, egyidejü és folytonos. Az ima által az égi Atyához, a transcendens Istenhez fordulunk ; ő az Örökkévaló, a Mindenható, a menny és föld teremtője, a mi teremtőnk, Atyánk, biránk, absolut szabaditónk ; ő az, ki meghallgatja a mi imánkat és a ki könyörületességében megbocsátja vétkeinket s kegyelmébe fogad ; s a vele való közösségben remélhetjük a halál után az örök boldogságot.

Mikor az Isten szavát halljuk vagy olvassuk, ez a *Logos*, az isteni ige, mely lelkiismeretünkhöz, szivünkhöz szól ; az megismer-

[1] Mi szükség van „az objectiv és subjectiv immanentia" megkülönböztetésre. Mit ellenkeznék az a szentirással, ha az immanentiában munkálásban csak fokozati különbséget látnánk ? ! Szerk.

teti velünk az Isten kijelentését a történelem folyamában; megismerteti a szabaditás nagy munkáját, melyet annak a beszéde, élete és halála mivelt, ki kitünőleg Istennek Igéje, Fia volt, a mi Urunk Jézus Krisztus, a kinek lelkében az Isten lelkét látjuk; az prófétai intuitio által megnyitja a jövő láthatárait, mit Istennek tetszett ily kiváltságolt szolgáinak megengedni.

Végül a Szentlélek, mely a mi lelkünkben immanens, a közetlen beszélő Isten: az erkölcsi lelkiismeret szava, vallási lelkiismeretünk bizonysága; az hat a mi gondolatunkra, érzelmünkre, akaratunkra, *énünkre*; az erősiti meg lelkünkben a külső kijelentés igazságát, az Isten igéjét a szentiratokban és Isten embereinek szájában; az a mi souverain vallási tekintélyünk, az utolsó forum, hová felebbezni lehet; az mozgatja vallásos életünket, az győzi le a vétket, az hiv a bünbánatra, az tészen tanuságot Istennek mind igazságosságáról mind könyörületességéről; az teremti a hitet lelkünkben; az ad áldott bizonyosságot a vétek megbocsátásáról; az munkál lelkünk megszentelésére, az tart fenn, az bátorit, az vigasztal, az kisér az életén keresztül az utolsó lehelletig.

Ime uraim, ez az én fogalmam főbb vonásokban a háromságról. Az kétségtelen különbözik a theol. fogalamtól, a *Quicunque* symbolum fogalmától. De azt hiszem meg van tartva benne, a mi abban igaz, bibliai, lényegileg keresztény. Bizonyos vagyok, hogy az egyezik a szent irók benső gondolatával, a szentiratok szellemével, a mi Urunk Jézus Krisztus kijelentésével. A meggyőződés békét ad lelkemnek a *Quicunque* symbolum rettentő anathemáival szembe, melyeket azok ellen mond, kik meghatározásait nem fogadják el szórúl-szóra . . . Jézus Krisztus sohasem mondott ehhez hasonlót, ő sohasem tette a hitelvek megjavitását az üdv feltételévé; sohasem mondott átkot azokra, kiknek tévesek hitelveik. Ő sohasem nézett a hitelvre, hanem a szivre. . ."

Ez röviden, de hiven visszaadva, Ménégoz tanulmánya. Kellemetlen hatást tett az orthodoxokra, kik azt élesen is birálták.

— A lutheranusok ez évi gyülésén az egyik felolvasás, melyet meg kell hogy emlitsek, „A lutheri egyház Francziaországban a forradalom alatt", az e korban kiállott megpróbáltatásokat tárgyalta. Ugyanazon szenvedéseken ment át a lutheranus egyház is, mint a reformatus. Az 1787-iki türelmi rendelet távolról sem állitotta vissza jogaiba, nem adta meg teljes vallásszabadságát. Napoleon vaskezére volt szükség, hogy a kath. klerus üldözéseinek gátat vessen.

— Az orthodox ref. lelkészi értekezleten, honnan a liberalisok ki vannak zárva, két felolvasást tartottak. Az egyiket Vaucher theol. tanár „a büneset tanáról", a másikat Lelièvre, párisi methodista lelkész „az ima-összejövetelekről". Az orthodox lapok ismertetése szerint ugy látszik Vaucher szószerint hiszi, mit a Genesis az ember teremtéséről és bünesetéről ir. Ménégoz, ki jelen volt az értekezleten, a tárgyhoz szólva kijelentette, hogy ő a Genesis elbeszélésében nem lát egyebet, csakis egy mythost, melyet az ugynevezett

jahveista iró irt. Lelièvre az imáról tartott felolvasásában panaszkodik, hogy a protestánsok nem imádkoznak eléggé és azt ajánlja, hogy rendezzenek imaösszejöveteleket, hol a hivők rendre imádkozhatnának, még maguk a nők is. Az összejöveteleken ima és ének váltakoznának egymással. Tartok tőle, hogy ha ez összejövetelek létrejőnnének, csakhamar oly nevetségessé válnának, mint az „Üdv hadserge“ összejövetelei.

— Nem irhatok most azoknak a társulatoknak a gyüléseiről, melyekről rendesen szoktam irni; a bibliai társulatéról, az elemi oktatásügyi társulatéról s a franczia prot. történelmi társulatéról. A választmányok most abban állapodtak meg, hogy a gyüléseket ne tartsák mindig Párisban, hanem a vidéken is. A franczia prot. tört. társulat Nantes-ban tartja meg közgyülését jun. első napjaiban. A gyülést összekötik a nantes-i edictum kiadása megünneplésével. Háromszáz éve, hogy a nantes-i edictum kiadatott, de a protestansok most ünnepelhetik meg azt először. A nantes-i edictum kiadását meg kellene ünnepelni az egész nemzetnek, mert az a kezdete a vallásszabadság modern törvényének, az elválasztása annak, mi kizárólag a lelkiismeretre és a mi a polgári törvényre tartozik. És ez egész Francziaországot kell hogy érdekelje, nemcsak a protestánsokat. De a jelen óra sokkal kritikusabb, semhogy egy pillanatra is arra lehessen gondolni, hogy azt az egész nemzet megünnepelje. Sokan tiltakoznának az ellen. Igy hát az a franczia protestansoknak családi ünnepe lesz. A választmány gondolt arra is, hogy külföldről is hivjon meg protestansokat, de ettől elállott és csak a franczia protestáns egyházakhoz intézett meghivást, hogy ne ébresszen gyanut rosz akaróinkban, kik hazafiasságunkat mindjárt megtámadnák.

A három-négy napra tervezett ünnepet azok az értekezletek töltik ki, melyeken amaz okokat, eszméket, törekvéseket tárgyalják, melyek a nantes-i edictumot és annak áldásos következményeit előkészitették. Fölemelő napok lesznek ezek, mert a prot. pártok egyhangulag örömmel fogadták a nantes-i egyház meghivását, mely ez ünnepélyt kezdette. Hogy az ünnepély emléke megmaradjon, a választmány elhatározta, hogy emlékérmet veret és emlék-könyvet ad ki, melyben ama kor főbb egyházai és főbb egyéniségei lesznek ismertetve, s ama városok és kastélyok, melyekhez a reformatio történelme füződik.

Midőn a protestánsok bizonyságot tesznek a lelkiismereti szabadsághoz való törhetlen ragaszkodásukról, egyszersmind hazafias tényt cselekesznek. És e kettős bizonyságtétel éppen alkalomszerint jő ma hazánkban, hol a türelem eszméi elhomályosodni látszanak. A párisi lapok közül nagyon kevés irt rokonszenvvel ez ünnepélyről, összevissza kettő: „Le Temps“ és „Le Siècle“. Ez utóbbinak bátorsága volt, hogy egy jól gondolt és terjedelmes czikkben kimondja: „Ideje lenne, hogy a nantesi edictumot ne csak ugy tekintsük, mint a vallási történelem egy fontos adatát, hanem mint nemzeti történelmünknek is nagy időpontját. Avagy a köztársaság a régi

Francziaország örökösse, a IV. Henriktől nyert emez örökséget visszautasitná? Avagy talán most szégyelnünk kell dicsőségünket? A szabadelvü és köztársasági Francziaország csupán a protestansokra hagyja, hogy a nantes-i édictum harmadik százévi fordulóját megünnepeljék?" Sajnos, még nem jött el az az idő, mikor az egész Franczia-ország teljes szivből csatlakozik az igazság és emberiesség eme művéhez: a lelkiismereti szabadsághoz.

Az „Oratoire" templomi papválasztásról már többször szóltam. A párisi consistorium ujabban sem erősitette meg Roberty megválasztását. S nemcsak, hanem megtagadta bármely lelkésznek a kinevezését, kit a gyülekezet presbyteriuma ajánlna. Ez egészen törvénytelen eljárás. A presbyterium ujra felebbezni fog. Egy orthodox lap azt irja, hogy a consistoriumnak tizenhét tagja irásbeli egyezséget kötött, hogy sohasem fognak Roberty megerősitésére szavazni. E lap állitása ellenére is — mely különben a consistorium eljárását elitéli — nem hiszem hogy ez megtörtént volna. Az nem mutatna józan érzékre.

Charruaud D.

---

## Réville Jean levele.[1]

*Páris-Auteuil,*
4. Villa de la Reunion
2. Mai 1898.

Uram és tisztelt hitfelem!

Vettem Önnek ápr. 26-ról irt levelét, a melylyel szerencsél-tetett és sietek értesiteni, hogy teljesen feljogositom „Paroles d'un libre Croyant" (Egy szabadelvü hivő beszédei) czimü beszédeimből magyarra leforditani azokat, a melyekről azt gondolja, hogy érdekelni fogják honfitársait.

Engedje megköszönnem Önnek azt a szives fogadtatást, a melyben a szabad evangeliumnak ezt a prédikálását részesitette. Annyian vannak, a kik istentelenséggel vádolnak azért, hogy orthodoxiájukat nem teszem a magamévá, hogy valóban jól esik, hogy a térben oly távol, de szellemben nagyon közel levő hitfeleim elismerik törekvé-

[1] „A keresztény tanitásmód" czim alatt e füzetben közölt beszéd leforditására főt. Ferencz József püspök ur a szerzőtől engedélyt kérvén, tőle e levelet kapta, a melyet a főt. püspök ur szives volt a közlésre szintén átadni. Szerk.

sem őszinteségét az evangeliumnak a Jézus tanitásával megegyező hirdetésében és hitem őszinteségét, a melynek azzal megfelelni kivánok.

Ön tudja, hogy Francziaországban a reformatus protestánsok meg vannak oszolva. A nagyobb rész orthodox és némely egyházban mint Páris, Bordeaux vagy Marseilles nagyon türelmetlen. De van egy szabadelvű kisebbség, tantételeire és szabad szellemére nézve valóban unitárius, a melyet az orthodoxiának mindennemű törekvései nem tudnak leverni, sem megfélemliteni és a mely főleg Francziaország déli részében Lyonban, Nimesben és Montpellierben stb. van.

Nehány év óta a kiegyezésre egy komoly mozgalom indult ki a mérsékelt orthodoxok részéről, a melyet a szabadelvüek igen szivesen fogadtak. Remélem, hogy végre sikerül nekünk a türelmetlenség gyökereit kitépni franczia protestantismusunk irányadó testületéből s ennek kifolyása az, hogy én mint a conferentia tanitója müködöm a párisi theologiai fakultásnál. Nekem nincs parochiam. Nem végzek lelkészi functiokat, csak vallást tanitok a IV. Henrich lyceumában levő protestans növendékeknek. Úgy a theologiai fakultásnál, mint a Sorbonneban ez a tanitás nagyon elfoglal. De időközönként prédikálok vagy a hivatalos egyházakban, a hol a szabadelvüség uralkodik, vagy az államtól független isteni tisztelet helyen, a melyet mi alapitottunk Párisban.

Kiközösithetnek, de eszméink, hitünk lassankénti terjedését meg nem akadályozhatják, annyira, hogy a mai orthodoxok csaknem mindnyájan eretnekeknek tekintettek volna, ha 300 év előtt ugyanazt tanitották volna, a mit most tanitanak. Legyen hitünk az igazságban és azt mondjuk ki bátran. De soha se felejtsük el, hogy a mi missionk nem a rombolás, hanem az épités. A mikor mi mindazokat a dogmákat, a melyekről a Jézus apostolai bizonyosan semmit sem tudtak, elvetve, visszatérünk a hiteles kereszténységhez, a magunk részéről ugyanazt cselekeszszük, a mit elődeink cselekedtek más tévelygéseket, más babonaságokat illetőleg: a helyett, hogy a régi szentélyeket felforgatták volna, megtartották az által, hogy azokba új szellemet bocsátottak be.

Nagyon szerencsésnek fogom magamat érezni, ha az én „egy szabadelvü hivő" czimü beszédeim bármily csekély mértékben épületére lehetnek a mi magyarországi hitfeleinknek. Jóllehet soha sem láttam őket, ismerem, tudom, mily hősiességgel tartották fenn hitöknek szabadságát. Mint Coquerel Athanasnak házasság által unokaöcsese (unoka hugát vettem nőül), tudom, mennyire becsülte ő Önöket. Szerencsés vagyok, hogy ezt a magam részéről szintén alkalmam nyilt Önnek nyilvánitani s kérem fogadja nagyrabecsülésem és tiszteletteljes rokonszenvem kifejezését.

Jean Réville.

U. I. Elkötelez Ön, ha egy példányt elküld nekem a leforditott beszédekből.

---

# IRODALMI ÉRTESITŐ.

**Népszabadság.** Egyh. beszéd elő- és utóimádsággal. Irta és az 1848. évi mart. 15. ötvenedik évfordulati napján a sárospataki templomban elmondta Novák Lajos theol. tanár és főisk. lelkész. — Ézsaiás 62, 10—12. alapján tárgyalja a szabadságot, melynek utját a kiváltságosak, mint próféták készitik meg, s melyet az Ur annak a népnek nyujt, mely arra méltó és érdemes. Annyira kijutott az embereknek mostanában az ünneplésből, annyit és oly sokfélét kell ünnepelniök, hogy már kezdenek beléfáradni. A sok ünneplés bizonyos bágyadtságot idéz elé a magasztos érzésében. És mégis, hogy ha egy beszéd eltalálja az igazi hangot, hatását ily körülmények közt sem tévesztheti el. Hiszszük, hogy e beszéd sem tévesztette el. Az emelkedett hangulat, az igaz érzés és a helyes felfogás a szabadságról, meg kellett hogy ragadja a szivet és le kellett hogy kösse a figyelmet. A kiadvány a szerző sajátja.

**Apáczai Cseri János mint paedagogus.** Nevelés-történeti tanulmány, irta Stromp László, a pozsonyi ág. hitv. ev. theologiai akadémián a bölcsészet és neveléstudomány nyilv. rendes tanára. Külön lenyomat az „Athenaeum“ 1897/8-i évfolyamából. Ára 3 korona. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1898. Nemes buzgósággal, szorgalmas utánjárással és helyesen itélő érzékkel irott tanulmány az uttörő munkásról, kit oly sokan más és más oldalról egyoldaluan itéltek meg. Szerző felfogása szerint „a kik Apáczai munkásságát csupán egyik másik, neki épen nem a legfőbb munkamezőn vizsgálva, felette, mint „eklektikus“, „compilator“ fölött egyszerüen pálczát törnek, ép oly igazságtalanok, mint a milyen tulzók viszont azok, a kik őt egy bizonyos elméleti tudományszakban rendkivüli, sőt csodás jelenségként ünneplik“. Apáczai „életczélja volt nemzetében a tudományoknak az iskolaügy ujjászervezése által édes otthont teremteni s azoknak anyanyelvü fejlesztése által nemzetét müveltté nagygyá, hatalmassá tenni.“ — A mű hű képét adja az Apáczai korabeli nevelési állapotoknak hazánkban, sőt szerzőt elismerés illeti azért is, hogy ezt mindig összekapcsolja a külföldi viszonyokkal, melyek ezeket létrehozták s ez által müvét általánosabb érdeküvé tette. Nyelvezete és világos irálya is minden müvelt olvasó számára élvezetessé teszi a müvet, mig szakembereknek igen fontos munka marad Apáczai tanulmányozásánál. (G.)

———

# KÜLÖNFÉLÉK.

**Főt. Ferencz József** püspök ur jun. 4-én meglátogatta a toroczkói ekklézsiát Mózes András, pénzügyi jegyző kiséretében. A püspököt utjában mindenütt nagy ünnepélyességgel és lelkesedéssel fogadták. A tordai állomásnál az aranyosköri esperes és papság üdvözölte. Toroczkón Józan Miklós lelkész tolmácsolta hivei szeretetét. A püspök a regényes fekvésü régi bányavárosban három napot töltött. A főt. püspök ur onnan egyenesen a budapesti hivek látogatására utazott. Julius elején pedig az abrudbányai unitariusok ünnepélyére megy, hogy hirdesse a békét, a keresztény szeretetet és türelmet.

**A Magyar Prot. Irod. Társaság** ez évi gyülését máj. 31-én és jun. 1-én tartotta meg Kolozsvárt. A fővároson kivül először olyan

helyen, a hol unitáriusok is vannak. Az unitáriusokat tudvalevőleg a többség a megalakuláskor kizárta a társaság kebeléből. És igy a gyűlést reformatusok és lutheranusok tartották. Nem panaszképp mondjuk ezeket. Csak azért emlitjük, hogy a liberalis ref. és lutheranus testvéreknek óhaját, hogy a társaság gyülésein részt vegyünk, az adott körülmények közt lehetetlen teljesitenünk. Rokonszenvüket nagyrabecsültük akkor is, mikor az unitáriusoknak a társaságba bevétele mellett szót emeltek és nagyrabecsüljük most is az őszinte rokonszenvet, mikor óhajukat fejezik ki a részvétel iránt, de annak az előzmények után nem tehetünk eleget. Az kétségtelen, hogy, a hazai protestantismusnak egyik legszebb ünnepe lett volna a kolozsvári gyülés, ha azon mind a három prot. felekezet részt veszen és napjainkban talán nem is éppen jelentőségnélküli és e hazarész történelmi multjának nem ellentmondó. De ez nem rajtunk mult. A gyűlésre különben, a mint a lapok értesitettek, a két egyházból csaknem minden kerületből jelentek meg képviselők, ha nem is nagy számmal. Hegedüs Sándor elnök hatásos megnyitó beszédet mondott. Szász Domokos püspök üdvözölte a tagokat. Szőts Farkas titkár a társulat müködéséről terjesztett elé jelentést. Gr. Kuun Géza mély tudományossággal olvasott fel a vallásról, Stromp László pozsonyi tanár tanulmányt Apáczai Cseri Jánosról. A gyülést megelőzőleg Kenessey Béla prédikált. A társulat elhatározta, hogy a „Prot. Szemle“ és más rendes kiadványai mellett egy „Bibliai Lexikon“-t ad ki. Szász Domokos püspök 1000 frtot ajánlott fel tud. theol. munkák kiadására. S Hegedüs Sándor a Lexikon költségeihez való hozzájárulását jelentette be. A társulatot az 1900-ik évre a pozsonyiak hivták meg vendégül.

**Kozma Eerencz**, Kolozsmegye kir. tanfelügyelőjét a közoktatásügyi minister a VIII. fizetési osztály 1 fokozatába léptette elő. A kiváló tanférfiu ezt megérdemelte.

**Californiai levél.** Rev. Dénes Péterfi, Kolozsvár, Hungary. Egyesült-Államok, California, Alameda, 1898. mart. 3. Az alamedai gyülekezetről, mely ezelőtt nehány évvel alakult, örömmel tudathatom, hogy ma már mintegy ötven családot számlál hivei közé. — Savage New-Yorkban nagy szolgálatot tesz ügyünknek. Robert Collyerrel együtt munkál. Az amerikai unitárius papság legkiválóbb tagjait tiszteljük bennük. A „Unity-Church“ Bostonban még nem tudta Savage helyét betölteni. Bajosan is talál ily ékesszóló papot. — Theodore C. Williams Európából visszatérte után Californiában Oaklandban vállalt lelkészséget. Ezelőtt hat hónappal foglalta el állását s a gyülekezet reméli, hogy megtarthatja őt . . . Tisztelője: *John F. Buttrick.*

*California, Alameda,* 1898. máj. 6. Érdekelni fogja, hogy a mi lelkészünk Dodson ur Európába utazott azzal a szándékkal, hogy ott hat hónapot töltsön, hogy tanulmányozza a különböző országokat, azoknak népeit, szokásait. Lehet, hogy ellátogat az önök hazájába is. Jeles és tanult ifju ember, kire méltán büszke az alamedai gyülekezet. Távol-

léte alatt többnyire tanárok fognak helyette prédikálni. Az első vasárnap Dr. David Starr Jordan, a stanfordi egyetem igazgatója foglalta el a szószéket, a másik vasárnapon pedig Dr. Joseph Leconte, californiai egyetemi tanár prédikált. Következőleg Griggs tanár a stanfordi, Ross és mások a californiai egyetemtől s azután a san-franciscoi egyik unitárius gyülekezetnek lelkésze és más lelkészek fogják az istentiszteletet végezni. Mi csak örvendhetünk, hogy ily embereket nyertünk meg prédikálásra. Az unitárius egyház az egyedüli egyház nálunk, mely egyetemi tanárokat is felenged a szószékre, mert a tudományt a vallás szövetségesének tartja. Az unitárius egyházban egészben több tanultság, értelmiség is van, mint bármely más egyházban Amerikában . . .

Tisztelője: *John F. Buttrick.*

**A hunyadmegyei unitáriusok** jun. 12-én Déván új gondnokot választottak, Kénosi Sándor József megrongált egészsége, hosszas betegsége miatt. Az ő érdemeit, példás hitbuzgalmát jegyzőkönyvileg örökitették meg egyhangu elismeréssel. Azután megválasztották főgondnoknak: Kénosi Sándor Lajost, gondnoknak: Weress Józsefet, pénztárnoknak: Kibédi Lajost, kebli tanácsosoknak a régiek: Koncz Imre és Szentiványi Gábor mellett Egyed Mózes, Koncz Gyula, Jakab István és Tóth György egyháztagokat. Ugyanez alkalommal a hivek istentiszteletben és az urvacsora kiosztásában részesültek. A gyülés egyebek közt meghatározta azt is, hogy a szegénysorsu hitrokonoknak segélyt nyujtanak arra, hogy gyermekeiket konfirmatiora küldhessék kolozsvári templomunkba.

**Tudorrá avatás.** Közelebbről két ifju barátunk avattatott az orvosi tudományokból doctorrá. Molnár Sándor, Molnár Sándor jogügyész fia, a budapesti egyetemen, Gotthárd Sándor, Gotthárd Sándor szováthi birtokos, köri gondnok fia a kolozsvári egyetemen. Ifju barátaink szép készültséggel lépnek pályájukra, melyen a tudással valódi emberszeretetet kell egyesiteni, s a melyen nekik szerencsét kivánunk.

**A londoni bibliaterjesztő-tásaság** a minap közgyülést tartotott Harrowby gróf elnöklete alatt. Az évi jelentés szerint a mult évben a társaság 6000 belföldi és 1860 külföldi telepén összesen négy és félmillió bibliát adtak el, vagyis 600,000 példánynyal többet, mint az előző évben. A társaság 1804-ben alakult és azóta 340 nyelven 150 millió példányt adtak el. Még Indiában is, a hol pedig most pestis és éhség meg háboru dühöngött, fél milltó biblia kelt el a lefolyt évben. Chinában 200,000 bibliával többet adtak el, mint 1896-ban.

**Spurgeon temploma**, a „Tabernacle“ ápr. 19-én leégett. 1861-ben épitették azt a szinházszerü nagy épületet, melyben a hires baptista szónok prédikált, s melybe mintegy 6000 ember fért be. Spurgeont sokan hallgatták saját hivein kivül is. George Eliot a regényiró és a nem rég elhalt Gladstone, a nagy államférfi is gyakran volt látható a Tabernacleben. A leégett templom helyén kétségtelenül új épületet

emelnek, de az már többé nem a Tabernacle lesz, hol Spurpeon prédikált.

**A középiskolai tanterv revisioja.** Folyóiratunk közölte volt annak idején, hogy közoktatásügyünk lelkes és munkás vezetője felhivást intézett az országos közoktatási tanácshoz, hogy ez a középiskolák tantervét a tulterhelés, a nemzeti tárgyak kellő érvényesitése és a görög pótló tárgyak szempontjából vegye revisio alá s munkálatai eredményét terjessze elébe. A közoktatási tanács állandó bizottsága a tanterv régi keretei között egy munkálatot dolgozott ki, kiterjeszkedve az egységes jogositásu középiskola fontos kérdésére is. A közoktatási tanács plenuma május 25. 26. és 27. napjain ült össze, hogy az állandó bizottság munkálata alapján a közoktatási minister elnöklete alatt előkészitse a középiskolák tantervének revisioját. Az ülést a minister egy nagyszabásu beszéddel nyitotta meg, melyben előadta a régi tanterv hiányait s megjelölte azt az irányt, melyben a revisionalis munkának az egészséges fejlődés utján haladnia kell. E beszédjével a minister a magyar közvélemény figyelmét megint, habár kis időre, a közoktatás általános, nagy, nemzeti fontosságára terelte. A vita a magyar tanügy vezetőihez méltó magas szinvonalon folyt. Nincs terünk, csak röviden is, ismertetni a régi és revideált tantervek közt levő különbségeket, valamint a vita folyamán felmerült kiválóbb irányokat. A minister ugy is fenntartotta magának a jogot, hogy a tanács munkálatától függetlenül dönthessen e rendkivül fontos kérdésben, Akkor majd visszatérünk a revisio kérdéséhez s jelezni fogjuk a haladást, melyet a tanügy e munkálattal eléfelé tett. (G. K.)

**Hibaigazitás.** A mult füzet 107. lapján a 22. sorban „másfelől örülnünk kell azon“ után kimaradt: „hogy számunkra ennyi tér is jutott, melyet stb.

**Gyászhir.** *Báró Kemény Ödönné*, szül. K. Nagy Gizella, máj. 18-án élete 60-ik, boldog házassága 37-ik évében, hosszas szenvedés után elhunyt Kolozsvárt. A vallásában buzgó és általánosan tisztelt főuri nő halála széles körben keltett fájó részvétet.

---

# ARANYKÖNYV.

*Az »Ezredéves Emlékalap«-ra tett kegyes adományok.*

(Tizenkettődik közlemény.)

196. Ürmösi Kálmán szt.-gericzei lelkész gyüjtő ivén a szt.-gericzei egyh. község 10 frt. Ürmösi Kálmán 1 frt. Májai Gábor énekvezér, áll. tanitó 50 kr Simó József, Harasztkerékről, egyh. tan 1 frt. Ákosfalvi l. egyh. község 5 frt. Incze Lajos, Ákosfalváról egyh.

tan. 10 frt. Szathmári Sándor, Ákosfalváról 2 frt. Fazakas József, Ákosfalváról 1 frt. Fazakas Márton, ákosfalvi l. egyh gondnoka 1 frt. Összesen .......... 31 frt 50 kr.
197. Derzsi Károly, gymn. tanár Torda (2-szor. L. 173 sz.) . 12 „ 35 „

Összesen ....... 43 frt 85 kr.
Az előbbi 11 közl. összege.......1880 „ — „

Együtt.......1923 frt 85 kr.

Kolozsvárt, 1898 junius 22-én

FERENCZ JÓZSEF,
unitar. püspök.

---

*Adakozások a Sepsi-Szentgyörgyön épitendő unitárius templom-alapra Barabás Elek hitrokonunk gyüjtőkönyvén.*

(Negyedik közlemény.)

Toroczkó: Borbély Péter, Csép János, Kriza Gergely, Almási Ferencz 50—50 kr. Czupor Ferencz 20 kr. Vermes János, Demény Andor 10—10 kr. Csoknyai Károly, Borbély Judit 50—50 kr. Bakó Jáuosné, Kelemen János 10—10 kr. Székely Miklós, Botár András, Veress István, Botár István 50—50 kr. Zsakó Jánosné 30 kr. Péter István 10 kr. Botár János 40 kr. Borbély István 20 kr. Botár Jánosné, Czeglédi Jánosné, Czeglédi Andor 10—10 kr. Kriza István 50 kr. Király Eerencz 15 kr. Lakatos Miklósné 50 kr. Simándi Andor 30 kr. Borbély Péter 50 kr. Borbély Ferencz, Pál Simonné 20—20 kr. Király Jánosné 10 kr. Dr Haftl Dezső 50 kr Vernes József 10 kr. Simon Miklós 50 kr. Gál Sándor 5 kr. Király István, Ifj. Gál Győrgyné 10—10 kr. Olvashatlan 20 kr. Király Ferencz 50 kr. Csép István 20 kr. Czupor Miklós 40 kr. Móricz Miklós, Móricz Gergely 10—10 kr. Mihálycza Miklós 30 kr. Ekárt Sándor 10 kr. Demény Ferencz, Lázár Miklós 20—20 kr. Id. Tamás Simon, Pál Ferencz 50—50 kr. Székely Mártou 20 kr. Vajda Márton 15 kr. Léb Adolf 25 kr. Olvashatatlan 20 kr. Botar István 50 kr. Kriza Andor 18 kr. Ifj. Király István 1 frt. Vernes István 25 kr. Vernes István 10 kr. Vernes János, Kerekes Ferencz 40—40 kr. Demény József 50 kr Botár János titkár, Pálfi János 1—1 frt. Zsakó István p. mester, Buzogány Elek, Özv Zsakó Jánosné, Balog György, Stary Róbert, Simon József 50—50 kr. Király Istváu 40 kr. Vernes József 50 kr. Ifj. Vajda József 1 frt. Zsakó József, Botár Miklós 30—30 kr. Varga István 20 kr. Vernes István 10 kr. Zsakó István. Kriza Ferencz 30—30 kr. Gelei Dániel, Zsakó Mihály 10—10 kr. Botár Simon 20 kr. Id. Vajda József 40 kr. Pál Ferenczné, Szabó Perencz 10—10 kr. Király József 20 kr. Bartok Dániel 10 kr. Bartok Simon 50 kr. Székely Jáhos, Botár Ferencz 10—10 kr. Vernes József 30 kr. Özv. Botár Sára 20 kr. Tamás Andor 10 kr. Botár Anna 30 kr. Tóbiás József, Demény András 15—15 kr. Demény Ferencz 20 kr. Unitár egyház 5 frt. Józan Miklós 1 frt. Babuczki Péter 40 kr. Magyar Bertalan kir. közjegyző 1 frt. Összesen 37 frt 33 kr.

A 3. és 4 közlemény összege ............ .... 64 frt 47 kr.
Hozzáadva az 1. 2. közlemény összegét..... 188 „ 87 „

Összesen ...253 frt 34 kr.

Sepsi-Szentgyörgy, 1898. junius.

JÓZSEF LAJÓS,
unitár. lelkész.

PÁLL SÁNDOR,
egyh. gondnok.

---

*Adakozások a tarcsafalvi unitár. templom épitésére.*

(Hatodik közlemény.)

Tancsali János m. biró 10 kr. Dénes Fernecz 5 kr. Pál Dániel 5 kr. Kocsis Mihály 5 kr. Kocsis Pál, Veres Péter 8 kr. István Márton 5 kr. Brok József al. 5 kr. István Sámuel 10 kr. Pál Sámuel 5 kr. István János 5 kr.

Kanyaró György 5 kr. Nagy András 5 kr. Nagy József 10 kr. Nagy János 3 kr. Toró Dániel 7 kr. Kovács Lajos 20 kr. Elekes János 5 kr. Farkas József 20 kr. Csekés Zsigmond 5 kr. Pál Elek 4 kr. Biás István f. 14 kr. Orbán János 5 kr. Id. Pusztai Zsigmond 5 kr. István József 5 kr. Liptai Matild 20 kr. Nagy Ferencz 5 kr. Bartha Mózes 2 kr. Demeter Juliánna 3 kr. Dénes Elek 15 kr. Nagy Ferencz 10 kr. Kénosi Mihály 5 kr. Egyed Mihály 10 kr. Egyed István 15 kr. Brók Dániel 5 kr. Ifj. Tancsalí Dániel 3 kr. Nagy József hidi 5 kr. Egyed Ferencz 10 kr. Imre Mihály al. 5 kr. Kocsis István 5 kr. Menyhárt István 4 kr. Menyhárt András 5 kr. Dénes Ferencz Pál 5 kr. Csekés György 5 kr. Id Bartha Zsigmond 10 kr. Biás Ferencz 5 kr. Zoltán István 10 kr. Biás András 4 kr. Biás István 10 kr. Dénes Dani 5 kr. Dénes János 5 kr. Nagy András veres 5 kr. Dodo Sámuel 5 kr. Veres Sámuel 5 kr. Orbán Ferencz 5 kr. Bartha Zsigmond 10 kr. Kocs Ferencz 5 kr. Nagy József 10 kr. Dénes János veres 10 kr. Balogh István 10 kr. Brok György 10 kr. Dénes Ferencz hidi 5 kr. Dénes Zsigmond 5 kr. Lengyel testvérek 20 kr. Kerestély Ferencz 10 kr. Gábor Pál 3 kr. István Mihaly 10 kr. Tancsali Dani 5 kr. Kocs Dániel 10 kr. Kis Jakab tanitó 10 kr. Szatmári Miklós tan. 40 kr. Nagy Elek 5 kr. Kas Mihály 10 kr. Pál János 10 kr. Dénes János uzai 10 kr. Deák József 5 kr. Pál József 20 kr. Brok Ferencz 10 kr. Imre Mihály 10 kr. Kas Dani 50 kr. Grába Dániel 5 kr Imre János 5 kr. Balogh Mihály 5 kr. Pál György Kanyaró 10 kr. Fanczali János 5 kr. Bán Mózses 20 kr. Pál Ferencz Katona 8 kr. Pál György Bokos 10 kr, Pál János 5 kr. Pál Zsigmond 3 kr. Pál György fel. 5 kr. Brok Mózses 8 kr. Nagy Ferencz 10 kr Ekklézsia 3 frt. Sándor Gergely pap 50 kr. Összesen 11 frt 37 kr. Derzs. A megelözö közleményekkel = 332 frt 17 kr.

Fogadják a kegyes adakozók ekklézsiánk hálás köszönetét.

Tarcsafalva, 1898. ágril 15.

Pálffy György, gyüjtő, épittető biz. elnök.

Wass Sándor, gondnok.

Ürmösi Sándor, lelkész, mint gyüjtő.